

Capitolul 2

Referință, deixis, anaforă

2.1. Referința în limbajul comun

Referința este o relație fundamentală pentru funcționarea codului lingvistic, deoarece omul reușește să comunice prin intermediul limbii numai datorită existenței unei relații între elementele limbii și entități ale universului extralingvistic despre care locutorul își propune să transmită informații sub forma mesajului lingvistic.

Funcția referențială a limbilor naturale, adică capacitatea lor de a da informații despre universul înconjurător, este considerată o caracteristică fundamentală a limbajului uman. Spre deosebire de ‘limbajul’ animalelor, limbajul uman are capacitatea de a **vorbi despre** situații care sunt în afara percepției directe a interlocutorilor.

‘Deplasarea’ referentului (mental și lingvistic) poate să implice atât entitățile (‘obiecte’ concrete sau abstracte) cât și timpul și/ sau spațiul. În camera mea din România pot să vorbesc despre Tahiti, despre Antarctica sau despre planeta Marte, deci despre locuri care nu numai că nu se găsesc în zona pe care o pot percepe, dar unde nu am fost niciodată. Pot să citesc sau să vorbesc despre Imperiul Roman sau despre viața lui Wilson Churchill, deci să comunic informații legate de realități care au existat într-o epocă care precedă (total sau parțial) timpul existenței mele. În acest caz, discursul meu nu este fundamental diferit de o relatare despre spectacolul de teatru pe care l-am văzut ieri, deci despre un eveniment care a avut loc într-o perioadă anterioară, dar despre care am o experiență directă.

Acest gen de mesaje nu există în comunicarea animală, care este exclusiv comportamentală. De exemplu un câine care latră (*ham! ham!*) transmite un mesaj global, care se traduce după context și particularitățile fonetice, de exemplu că un străin a intrat în curte, sau că îl doare urechea stângă, sau că vrea să fie dus la plimbare. În alte situații, lătratul poate transmite informația că a văzut un alt câine, că fugărește o pisică, că vrea să se joace, etc.

Dacă o persoană face *au!* pentru a exprima faptul că-l doare piciorul, produce un mesaj global, care exprimă o senzație, ca și lătratul de durere al unui câine. Nici lătratul câinelui (*ham! ham!*), nici exclamația de durere a omului (*au!*) nu vorbesc despre durere, sunt, după cum spunea Aristotel, manifestări naturale, care comunică ceva dar care nu sunt produse în mod necesar pentru a comunica. În schimb, dacă cineva spune *mă doare piciorul*, informația este transmisă prin intermediul codului lingvistic și enunțul **vorbește despre** durerea locutorului.

Proprietatea enunțurilor de a ‘vorbi de(spre)’ se aplică unui larg evantai de fenomene. Să examinăm propoziția următoare:

(1) La birou lucrurile merg prost.

[Prin această frază locutorul transmite o informație despre situația de la locul său de muncă, unde lucrurile nu merg bine: poate vrea să spună că nu se înțelege bine cu șefii sau cu colegii, că are prea mult de lucru, că rezultatele muncii sale nu îl mulțumesc, că face o muncă care nu îi place, etc. Singurul fapt sigur este că locutorul vorbește despre locul său de muncă și că evaluează negativ situația de acolo.]

Din tot acest ansamblu de semnificații posibile, trebuie să observăm că fraza se aplică numai elementelor explicit menționate în mesaj, în cazul nostru locul de muncă al locutorului și o evaluare a situației de acolo.

Fondatorii teoriei referinței s-au concentrat asupra studiului anumitor clase de expresii, cum ar fi demonstrativele și deicticele (*aici, eu, acum, acesta*, etc.), numele proprii (*Platon, Londra, Paul Popescu*) sau descriții definite (*femeia așezată pe fotoliu, autorul “Luceafărului”*), adică au studiat cuvinte și sintagme care au capacitatea de a desemna o anumită entitate identificabilă (indivd, obiect, loc, timp) ca referent (Carlson 2004). Există mai multe definiții ale referinței, dar poate că accepția care de bucură de o largă acceptare (cel puțin în semantica formală) este cea propusă de Laurent Rousserie:

Definiția 1: Referința

«[...] referentul sau denotația unei expresii este acel obiect din lume (din universul extralingvistic) pe care expresia îl desemnează; se numește referință proprietatea expresiei de a avea acest referent.» (Laurent Roussarie 2006a).¹

Referința este, deci, o corespondență între o expresie a limbajului și un fragment din universul extralingvistic², corespondență stabilită de codul lingvistic. O asemenea definiție deschide larg porțile unei reflecții privind raportul dintre expresiile limbajului și universul extralingvistic pe care îl descriu.

2.1.1. Referința în filozofie

Logicienii și filozofii interesați de limbaj și-au pus problema raportului care există între **sensul** unei expresii lingvistice și **referentul** (sau **denotația**) acestei expresii. Oare sensul coincide cu referentul? Această problemă a fost pusă mai întâi în ceea ce se numește ‘teoria naivă a referinței’, care începe cu lucrările lui John Stuart Mill (1843) și care a fost continuată de Gottlob Frege. J. S. Mill a formulat teoria referinței directe, care afirmă că sensul unei propoziții constă în faptul din lume la care face referință. În celebrul său articol *Ueber Sinn und Bedeutung* (Frege 1892) considerat unul dintre textele fondatoare ale filozofiei analitice și a filozofiei limbajului, filozoful german explică diferența dintre **sensul** unei expresii și **denotația** ei.

Comentariu

Există o lungă dezbatere asupra modului în care trebuie să traducem termenii germani folosiți de Frege. Termenul *Sinn* nu pare să creeze dificultăți, cercetătorii și traducătorii sunt de acord cu traducerea *sens* (*sense* în engleză și *sens* în franceză). Termenul german *Bedeutung* este, însă, mai greu de tradus. Traducerea sa curentă este *semnificație*. Totuși, opoziția *Sinn vs. Bedeutung* nu poate fi tradusă în română de *sens vs. semnificație*, și nici în franceză prin *sens vs. signification*, deoarece în română cuvântul *semnificație* (ca și corespondentul lui din franceză, *signification*) are sensul fundamental «conținut semantic al unui cuvânt, al unei forme gramaticale sau al unei construcții, accepții» (*DEX*), fiind un sinonim aproximativ al cuvântului ‘sens’. De aceea, în semantica formală în franceză s-a reținut traducerea *dénotation* (traducerea lui Claude Imbert). Poate fi găsit ca traducere și termenul *référence*, care este și el, o propunere de traducere corectă.

Există mai multe traduceri în limba engleză ale articolului lui Frege, dintre care cea mai cunoscută e datorată lui M. Black (în Greach/ Black 1952); titlul articolului lui Frege a fost tradus *On sense and reference*. Totuși logicieni ca A. Church sau Richard Montague utilizează în lucrările lor termenul de *denotation*, alții preferă să vorbească de *interpretation* sau de *semantic value* (v. Roussarie 2006d).

Sorin Vieru, traducătorul român al articolului lui Frege, a oscilat în traducerea termenului *Bedeutung* între *semnificație* și *denotație*: l-a tradus cu *semnificație* într-o traducere din 1966, și cu *denotație* într-o a doua traducere, publicată în 1977. Cea de a doua traducere ni se pare cea corectă, în acord cu traducerile lui Frege în engleză și franceză.

Pentru mulți locutori, sensul cuvântului coincide cu referentul acestuia, așa cum par să sugereze definițiile ostensive sau gestuale, care au un rol importat în procesul de învățare al limbii materne sau al unei limbi străine. De exemplu, un copil mic poate să învețe cuvântul *câine* pentru că mama lui pronunță acest cuvânt indicându-i cu un gest animalul numit așa. O asemenea definiție pare să confirme teoria ‘naivă’ sau ‘directă’ a denotației propusă de John Stuart Mill’.

Frege a formulat obiecții împotriva acestei concepții. Dacă sensul ar coincide cu denotația, spune Frege, atunci două expresii având același referent ar trebui să aibă și același sens. Pentru a înțelege aceste obiecții, trebuie să avem în vedere că în logică și filozofie că două expresii sunt identice dacă ceea ce este adevărat pentru una este adevărat și pentru cealaltă.

Echivalența a două expresii poate fi stabilită datorită unei reguli formulată de Gottfried Wilhelm von Leibniz (1646 - 1716), numită ‘principiul lui Leibniz’ sau ‘principiul de extensionalitate’:

¹ «[...] le référent d’une expression est cet objet du monde qui désigne l’expression et on appellera référence la propriété de l’expression à posséder ce référent. »

² În ultimele decenii, psihologii, neuropsihologii, cognitiști au dezbătut mult problema dacă ceea ce considerăm ‘univers extralingvistic’ este cu adevărat obiectiv, date fiind diferențele de percepție dintre indivizi și dintre specii. De exemplu Maturana/ Varela (1987) se întreabă cine percepe adevărata culoare: oamenii, porumbeii (care văd pentacromatic) sau albinele (care văd în ultraviolet). În această dezbatere între obiectiviști, constructiviști, subiectiviști, etc. se pare că poziția cu cei mai mulți susținători este cea exprimată de Sperber/ Wilson (1986) care vorbesc despre o **ontologie a limbajului**, diferită de **ontologia realului**. Principala caracteristică a acestei ontologii lingvistice este stabilitatea inter-subiectivă, în sensul că nu este supusă unor variații de la persoană la persoană, ceea ce dă oamenilor sentimentul că este vorba de o lume obiectivă. Stabilitatea subiectivă se datorează, probabil, faptului că toți oamenii sunt dotați cu structuri senzoriale și mintale similare (v. Kleiber 1999, 2003).

Definiția 2: Principiul lui Leibniz

Sunt identice elementele care pot întotdeauna să fie înlocuite unul cu celălalt într-o frază *salva veritate*, adică păstrând valoarea lor de adevăr.³ (Roussarie 2006b)

Deci, pentru a arăta că două expresii sunt echivalente, trebuie ca, atunci când o înlocuim pe una cu cealaltă, în același context, obținem același rezultat. O astfel de echivalență poate fi stabilită între unele nume proprii și descripții definite ce se referă la aceeași entitate. De exemplu, e posibil ca planeta Venus să fie desemnată nu numai de nume proprii (*Venus* sau *Vesperus*) dar și de o serie de descripții definite. Putem spune că expresiile *planeta Venus*, *Luceafărul de dimineață*, *Luceafărul de seară*, *Steaua Ciobanului* au același referent, deoarece desemnează toate același corp ceresc. Propozițiile următoare confirmă echivalența referențială a expresiilor, deoarece sunt toate adevărate, deci respectă principiul lui Leibniz:

- (2) a. Orbita planetei Venus se găsește între orbita planetei Mercur și cea a Pământului.
b. Orbita Luceafărului de dimineață se găsește între orbita planetei Mercur și cea a Pământului.
c. Orbita Luceafărului de seară se găsește între orbita planetei Mercur și cea a Pământului.
d. Orbita Stelei Ciobanului se găsește între orbita planetei Mercur și cea a Pământului.

[Conform principiului lui Leibniz, dacă propoziția (a) este adevărată, și celelalte propoziții trebuie să fie adevărate, pentru că reprezintă rezultatul înlocuirii unui nume propriu cu descripții definite coreferențiale (adică care au același referent). Propozițiile (a) - (d) sunt toate adevărate, pentru că în sistemul nostru solar ordinea orbitelor planetelor față de soare este Mercur - Venus - Pământ.]

Conform unei concepții care se găsește la baza semanticii vericondiționale, denotația propozițiilor declarative este constituită de valoarea lor de adevăr (adevărul sau falsul). Această valoare de adevăr exprimă conformitatea sau non-conformitatea dintre frază și universul extralingvistic pe care îl descrie. Valoarea de adevăr se constituie pornind de la denotațiile părților constitutive ale propoziției, conform **principiului lui Frege**, numit și **principiul de compoziționalitate**:

Definiția 3. Principiul lui Frege (Principiul de compoziționalitate)

Sensul unei expresii complexe este o funcție (în sensul matematic al termenului) a sensului elementelor (mai) simple care o constituie. Dacă P_0 este o propoziție formată din elementele $e_1, e_2, \dots, e_n$, sensul lui P_0 rezultă din combinarea sensului sub-expresiilor $e_1, e_2, \dots, e_n$ sub forma funcției $f(e_1, e_2, \dots, e_n)$.

Comentarii

Amintim că în matematică și logică funcția este o relație care leagă elementele a două mulțimi, făcând să corespundă unui element din prima mulțime (numită ‘domeniu’) un element din cea de a doua mulțime (ce se numește ‘codomeniu’). Astfel, funcția $f(x) = x^2$ face ca numerelor $\{1, 2, 3, 4, \dots\}$ (din domeniu) să le corespundă numerele $\{1, 4, 9, 16, \dots\}$ (din codomeniu). Simbolul ‘x’ care desemnează elementele din domeniu se numește ‘variabilă’, iar numerele din codomeniu care corespund lui ‘x²’ se numește ‘valoarea funcției’.

Primul care și-a dat seama că predicția (logică sau lingvistică) este similară unei funcții aritmetice pare să fie Frege care a arătat că predicatul acționează ca o funcție, argumentele ca variabilele din domeniu, ansamblu care dă rezultatul din codomeniu. Astfel predicatul *este capitala* poate fi considerat o funcție care are ca domeniu substantive proprii nume de țări și drept codomeniu, nume de orașe. De exemplu dacă notăm funcția cu două paranteze drepte, cum se face în logica actuală (unde $f(x)$ se scrie $[[x]]$) pentru predicatul *este capitala* avem valorile următoare: $[[România]] = București$; $[[Franța]] = Paris$; $[[Marea Britanie]] = Londra$, etc.

Putem deduce din propoziții ca cele din (2) că sensul coincide **întotdeauna** cu denotația? Răspunsul lui Frege este negativ, din două motive. Mai întâi există expresii lipsite de referent (au referent vid), și totuși sensul lor este clar (deci nu sunt semantic vide):

- (3) a. cel mai mare număr natural
b. un cerc pătrat

³ « Sont identiques les éléments qui peuvent toujours être substitués l'un à l'autre dans une phrase *salva veritate* c'est-à-dire en conservant leur valeur de vérité. »

c. calul înaripat Pegas

d. a cincisprezecea planetă a sistemului nostru solar.

[Înțelegem perfect toate aceste expresii, dar ele nu desemnează nici o entitate existentă. Numerele naturale fiind numerele pozitive mai mari decât 0, știm că, oricât de mare este un număr, este suficient să adăugăm o unitate pentru a obține un număr și mai mare, operație care poate continua la infinit. Expresia (b) constituie o contradicție, deoarece dacă o figură geometrică este un cerc, ea nu poate fi pătrată, iar dacă este pătrată, nu poate fi un cerc. Înțelegem expresia (c) datorită cunoștințelor noastre enciclopedice: Pegas este un animal fantastic din mitologia greacă, reprezentat ca un cal cu aripi; este calul zeului lumii și artelor, Apollo și simbolizează zborul inspirației poetice. Expresia (d) nu are referent pentru că sistemul nostru solar are numai paisprezece planete, opt planete mari (Mercur, Venus, Pământul, Marte, Jupiter, Saturn, Uranus, Neptun) și cinci planete pitice (Pluton, Eris, Makemake, Haumea și Ceres).]

G. Frege a găsit un al doilea motiv pentru care refuză identificarea sensului unei expresii cu referința sa: chiar expresiile care au un referent nu pot fi înlocuite unele cu altele în toate contextele fără să aibă drept consecință modificări semantice. Păstrând în minte faptul că expresia *Luceafărul de dimineață* desemnează ultimul corp ceresc care dispare în zori de pe bolta cerească, iar *Luceafărul de seară* face referință la primul corp ceresc vizibil seara pe bolta cerească, să examinăm exemplele:

(4) a. Luceafărul de dimineață este identic Luceafărul de dimineață.

b. Luceafărul de dimineață este identic cu Luceafărul de seară.

[Atât propoziție (a) cât și propoziția (b) sunt adevărate, dat statutul lor logic este diferit. Propoziția (a) este o tautologie, adică o propoziție logic adevărată (deci adevărată în toate stările universului, în toate lumile posibile, fiind echivalentă cu egalitatea $a = a$). Propoziția (b) este o propoziție contingentă, adică o propoziție care este uneori adevărată și alteori falsă, în funcție de starea universului. Pentru o persoană care privește bolta cerească de pe Pământ, (b) este adevărată, pentru că primul corp ceresc vizibil seara coincide cu ultimul corp ceresc vizibil dimineața, acest corp ceresc fiind planeta Venus. Dacă observatorul s-ar găsi pe o altă planetă, ar putea vedea seara corpul ceresc A ca primul corp vizibil și corpul ceresc B ca ultimul vizibil dimineața.]

(5) a. Ion știe că autorul volumului *Joc secund* s-a născut la Câmpulung-Muscel, la 18 martie 1895.

b. Ion știe că poetul Ion Barbu s-a născut la Câmpulung-Muscel, la 18 martie 1895.

c. Ion știe că matematicianul Dan Barbilian s-a născut la Câmpulung-Muscel la 18 martie 1895.

[Amintim că poetul român Ion Barbu (1895-1961), autor al volumului de poezii "*Joc secund*" și-a publicat opera poetică sub pseudonim, el numindu-se în realitate Dan Barbilian, nume cu care a semnat importante lucrări de matematică. În ciuda relației de coreferențialitate ce există între expresiile autorul volumului "*Joc secund*", Ion Barbu și Dan Babilian, propozițiile (a), (b) și (c) au condiții de adevăr diferite, în sensul că este posibil ca Ion să nu știe numele autorului volumului "*Joc secund*" chiar dacă îi știe anul nașterii; la fel, e posibil să nu știe că numele Ion Barbu este un pseudonim ales de Dan Barbilian, chiar dacă știe anul nașterii poetului și că marele poet a fost și un mare matematician. Deci adevărul uneia dintre aceste propoziții nu garantează adevărul celorlalte două.]

Expresiile *Luceafărul de dimineață* și *Luceafărul de seară* au în lumea constituită de sistemul nostru solar aceeași denotație, dar nu și același sens. Frege spune că sensul unei expresii este reprezentat de modul în care denotația acestei expresii este 'dată', adică arătată sau indicată. Asta înseamnă că sensul unei expresii este reprezentat de ansamblul proprietăților care permit să i se cunoască denotația. Sensul poate fi echivalat cu ansamblul de caracteristici semantice definitorii pentru entitatea denotată. De exemplu, individualizăm denotația unui termen ca *girafă* datorită unor caracteristici ca «animal rumegător, cu gâtul și picioarele anterioare foarte lungi, cu capul mic, cu blana albicioasă cu pete brune», caracteristici cum ar fi «patrulater cu laturi egale și unghiuri drepte» pentru *pătrat*, etc. (Roussarie 2006b). Pentru Frege, sensul unei propoziții este constituit de gândul (germ. *der Gedanke*) pe care îl conține.

O altă distincție importantă făcută de Frege este cea între 'contexte directe' sau 'transparente', pe de o parte, și 'contextele indirecte' sau 'opace' pe de alta. Această distincție a fost studiată și aprofundată atât în cadrul semanticii cât și al pragmaticii, în studiul multor fenomene, cum ar fi atitudinile propoziționale (Russell 1912, Quine 1956, Hintikka 1962), atitudinile dialogice (Guinzburg/ Cooper 2004, Beyssade/ Marandin 2009), universul convingerilor și credințelor (franceză *univers de croyance* - Robert Martin 1987), cunoștințele comune (engl. *commun ground* - Stalnaker 1970 și Capitolul 9 din această carte), actele de limbaj (v. Capitolul 10).

Într-un **context transparent**, elementele lingvistice constitutive ale discursului au referința lor obișnuită, numită și 'extensiune':

(i) denotația unui nume propriu sau a unei descriții definite este constituită de entitatea individuală numită. Denotația numelui propriu *Venus* este planeta care poartă acest nume, sintagma *autorul volumului „Joc secund”* are ca extensiune persoana numită Ion Barbu sau Dan Barbilian;

(ii) extensiunea unui substantiv comun, a unui adjectiv sau a unui verb intransitiv este constituită de clasa entităților pe care aceste cuvinte le numesc. De exemplu, extensiunea numelui *girafă* este reprezentată de clasa animalelor numite astfel, denotația ce corespunde adjectivului *galben* este de clasa entităților care sunt galbene, referentul verbului *a dormi* este compus din clasa entităților care au capacitatea de a dormi, etc.;

(iii) denotația verbelor tranzitive, a unor anumite substantive și a unor adjective este reprezentată de o două entități care se găsesc într-o anumită relație: denotația verbului *a vedea* este reprezentată de ansamblul perechilor format din entități din care prima o vede pe cea de a doua. De exemplu propoziția *Ion vede cartea*, exprimă o relație dintre *Ion* și *carte*: *vedea(Ion, carte)*; aceste două entități și relația dintre ele fac parte din denotația verbului *a vedea*. Referința substantivului *vecin* este formată din perechile de persoane care sunt una vecina celeilalte; extensiunea adjectivului *mai mare decât* este constituită din ansamblul perechilor de entități din care cea dintâi este mai mare decât cea de a doua, etc.;

(iv) extensiunea unei propoziții sau fraze este o valoare de adevăr (adevărul sau falsul).⁴

Într-un **context opac**, ca cel creat de verbul *a ști* în exemplele din (5), o expresie nu are denotația (sau extensiunea) obișnuită, ci este constituită de sens ei, de conținutul ei semantic numit în logică **intensiune**. Expresii ca *a crede că*, *a gândi că*, *a fi convins că*, *în mod necesar* fac parte dintre contextele opace, în sensul că propozițiile subordonate sunt interpretate semantic ca intensiuni.

(6) a. Ion și-a dat seama că Paul este bolnav.

b. Ion crede că Paul este bolnav.

[Condițiile de adevăr ale acestor două propoziții sunt diferite: fraza (a) este adevărată dacă sunt îndeplinite două condiții: (i) Paul este bolnav; (ii) Ion a descoperit acest fapt. Deci sintagma verbală a-și da seama este o expresie transparentă pentru că denotația ei (valoarea ei de adevăr) depinde și de adevărul complementivei. Adevărul complementivei contribuie, deci, la stabilirea adevărului întregii fraze. Situația este diferită în (b) deoarece valoarea de adevăr a subordonatei Paul este bolnav nu influențează valoarea de adevăr a întregii propoziții, este suficient ca Ion să creadă **cu adevărat** că Paul este bolnav, indiferent de starea de sănătate a acestuia. Propoziția principală Ion crede că constituie deci un context opac, în sensul că denotația (valoarea de adevăr) a subordonatei Paul este bolnav nu contribuie la denotația ansamblului frazei (la valoarea sa de adevăr), ci numai la sensul ei, adică la ‘gândul’ (în termenii lui Frege) sau informația exprimată.]

Distincția între contextele transparente și contextele opace poate fi legată de distincția medievală *de dicto* vs. *de re*.⁵ Contextele *de dicto* corespund, în linii generale, propozițiilor opace sau intensionale, iar interpretările *de re* sunt foarte similare celor transparente. Această distincție este necesară pentru a explica ambiguitatea grupurilor nominale în contexte modale sau epistemice, dar diferența de interpretare privește aici în principal grupul nominal, și numai indirect propoziția în care acesta apare și care este calificată drept ‘opacă’ sau ‘intensională’:

(7) a. Ralph crede că Orcutt este spion.

b. Există o persoană numită Orrcutt și Ralph crede că această persoană este spion.

c. Ralph crede că persoana pe care el o identifică ca fiind Orcutt este spion. (exemple din Quine 1960 apud Beyssade 2006a)

[Propozițiile (b) și (c) sunt parafraze posibile ale lui (a): lectura din (b), este calificată ca fiind *de re*, deoarece ceea ce crede Ralph are în domeniul său numai conținutul propoziției (persoana este spion) și este independentă de modul de prezentare, numele propriu Orcutt, care se găsește în afara sferei de aplicare al verbului a crede; ceea

⁴ Prezentăm aici teoria clasică despre valorile de adevăr datorată lui Alfred Tarski (1901-1983), teorie care se găsește la baza așa numitei ‘teorii a modelelor’ (engl. *model theory*), principala metodă de tratare formală a semanticii limbilor naturale (gramatica Montague, semantica dinamică a lui Hans Kamp numită DRT (*discourse representation theory*) sau teoria creată de Asher / Lascarides, numită SDRT (*segmented discourse representation theory*). Pentru Tarski (1935, 1944), propoziția este principalul ‘purător’ de valoare de adevăr. Valoarea de adevăr a unei propoziții, *p*, este dată de faptul că informația pe care *p* o conține este conformă (pentru ‘adevărat’), sau non-conformă (pentru ‘fals’) cu situația din universul extralingvistic. De exemplu propoziția ‘zăpada este albă’ este o propoziție adevărată ddacă în universul extralingvistic pe care propoziția îl descrie zăpada este **cu adevărat** albă. (v. și Glanzberg 2014).

⁵ Gânditorii au început să facă diferența între o interpretare *de re* și o interpretare *de dicto* în epoca medievală, mai ales în secolele al 12^{lea} – al 13^{lea}. Expresia *de re* (care semnifică în latină «despre un lucru») a fost introdusă de teologul și filozoful francez Pierre Abélard (1079 - 1142), în timp ce distincția *de re* vs. *de dicto* (în latină «despre ce e spus») a fost propusă de Sf. Toma din Aquino (1225 - 1274) (cf. Beyssade 2006a).

ce înseamnă că (b) se verifică chiar dacă Ralph nu știe numele individului pe care îl crede spion. În schimb, conform interpretării (c) convingerea lui Ralph este dublă și privește atât identificarea persoanei (se numește Orcutt) cât și proprietatea pe care Ralph i-o atribuie (aceea de a fi spion) Acest tip de interpretare se numește de dicto.]

W. V. Quine (1956) a arătat mai clar importanța aceste distincții, cu ajutorul exemplului următor, unde pronumele nehotărât *cineva* este interpretat *de re* în (b) și *de dicto* în (c):

- (8) a. Ralph crede că cineva este spion.
b. Există cineva anume despre care Ralph crede că este un spion.
c. Ralph crede că, în general, există spioni.

[Ambiguitate pronumelui nehotărât *cineva* provine din faptul că poate fi interpretat (i) ca denotând o anumită persoană care are proprietatea de a fi spion (interpretare *de re*), ca cea din (b), sau (ii) poate fi interpretat ca vorbind în general despre proprietatea de a fi spion și despre existența unor indivizi ce au această proprietate (interpretarea *de dicto* din c). Deci, în lectura *de re* Ralph crede despre cineva anume că este spion, în timp ce în lectura *de dicto* credința sa se referă la existența unei persoane oarecare, neidentificată, care este spion.]

Un alt verb care permite o dublă interpretare este *a căuta* care a fost calificat drept intensional de Montague (1973). Dacă agentul caută o persoană bine identificată, lectura este *de re*:

- (9) Directorul își caută cu privirea secretara în mulțimea funcționarilor care ieșeau din clădire.

[Este evident că directorul despre care vorbește fraza vrea să identifice în mulțime o persoană precisă, propria secretară: este vorba despre o lectură *de re*.]

Într-un anunț cu oferte de serviciu, în schimb, lectura este de obicei *de dicto*: angajatorul viitorului salariat, care este autorul enunțului, știe numai care sunt calitățile și diplomele cerute, fără ca această persoană să fi individualizată - fapt care face necesară publicarea anunțului:

- (10) Laboratorul „Dinamic” caută o **doamnă/ domnișoară studentă**, aspect fizic plăcut și caracter agreabil, cunoștințe operare PC, engleză fluent (scris, citit, vorbit) carnet conducere B, seriozitate și discreție. (Google, 28.09.2011)

[În acest exemplu, identitatea secretarei căutată de laboratorul „Dinamic” nu poate fi interpretată decât *de dicto* în sensul că laboratorul caută pe cineva care să aibă calitățile necesare enumerate pentru îndeplinirea obligațiilor de serviciu, oricare ar fi identitatea acestei persoane.]

Dacă vorbim despre modalitățile epistemice (ce exprimă opinii, căutări, dorințe, etc.) lectura *de dicto* este non specifică. De exemplu *Maria vrea să se mărite cu un miliardar*, este posibil ca Maria să nu fi găsit încă persoana care să corespundă visurilor sale. În lectura *de re* opinia, dorința sau căutarea au în sfera lor numai situații de fapt (proprietatea), independent de termenii folosiți pentru a o descrie: există o entitate bine identificată (un anumit bărbat, pe care Maria îl cunoaște) care are o anumită proprietate, și anume este miliardar (Beyssade 2006a, Schwitzgebel 2010).

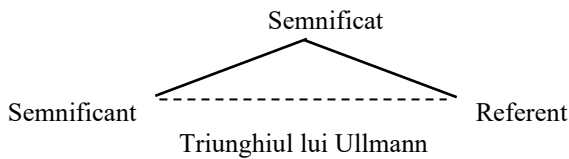
Există mai multe categorii de expresii care declanșează posibilitatea unei duble interpretări a enunțului, o lectură *de re* și o lectură *de dicto*: verbele de atitudine propozițională (*a crede, a ști, a spera*), verbele care au ca argument un complement intensional (*a căuta, a-i lipsi, a împiedica, a avea nevoie de, a semăna cu, a dori, a aștepta să, a cere, a pretinde să*, etc.), expresii modale (*e necesar să, e posibil să*), adverbiale de timp (*peste două zile*), etc. Richard Montague (1973) a adăugat acestei liste substantive (*preț, temperatură* în propoziții de tipul *prețul / temperatura crește*),⁶ adjective (*ca fost în fost director, fost profesor, fost coleg*, etc.). Toate aceste elemente creează contexte în care principiul substituirii expresiilor coreferențiale *salva veritate* nu se verifică. Aceste contexte se numesc ‘intensionale’, ‘opace’ sau *de dicto* (Beyssade 2006a).

2.1.2. Referința în lingvistică

Este imposibil de tras o linie de delimitare clară între prezentarea referinței în lingvistică și în filozofie, cu atât mai mult cu cât examinarea fenomenului a început în Antichitatea greacă, mult înainte ca cele două domenii să fie bine delimitate unul față de celălalt. În al doilea rând, pentru că deliberările și disputele filozofice și logice au influențat fără întrerupere, din Antichitate până în zilele noastre, gândirea lingvistică.

⁶ Pentru a explica caracterul intensional al acestor lexeme, Montague a găsit contexte în care aceste cuvinte nu pot fi înlocuite cu expresii echivalente: (a) *orice temperatură se exprimă printr-un număr*; (b) *azi temperatura este de 20 de grade* (c) *temperatura crește*; (d) **numărul 20 crește*. Substantivul *preț* are același comportament în contextul unor predicate ca *a crește, a scădea* (Montague 1973: 267-268, Costăchescu 1998: 119).

În lingvistica modernă, referința reprezintă legătura dintre semnul lingvistic și obiectul pe care îl desemnează, legătură reprezentată de Stephen Ullmann (1964) în celebrul triunghi care îi poartă numele:

Triunghiul reprezintă, pe latura din stânga, cele două 'fețe' ale semnului lingvistic, conform celebrei definiții a lui Ferdinand de Saussure (1916): semnul lingvistic este o entitate cu două laturi, care unește un concept, numit 'semnificat' (fr. *signifié*) de o imagine acustică, numită 'semnificant' (fr. *signifiant*). Semnul lingvistic este legat de un referent, adică de entitatea pe care o desemnează.

(11) *Semn lingvistic*: mecanic:

[(i) *Semnificant*: înlănțuirea de foneme [mek'anik];

(ii) *Semnificat*: «persoană», «care are ca meserie să construiască, să întrețină sau să repare mașini»;

(iii) *Referent*: ansamblul persoanelor care exercită meseria de mecanic / care sunt mecanici.]

După cum am arătat în secțiunea consacrată contextelor transparente la Frege (2.1.1.), cuvintele care fac parte din diferite clase morfologice 'cu sens plin' (substantive, verbe, adjective, adverbe) au capacitatea de a desemna, virtual, (i) mulțimi de elemente caracterizate de o proprietate în comun sau (ii) mulțimi de elemente care se găsesc în anumite relații. Aceste mulțimi sunt relativ fixe și corespund conceptului ce constituie semnificatul cuvântului care le desemnează.

Logica simbolică a stabilit o ierarhie a entităților sau a claselor de entități, desemnate de expresii de diferite tipuri, ierarhie pe care am schițat-o în secțiunea precedentă. Este necesar să precizăm că denotațiile studiate de logicieni și de filozofi nu sunt examinate în absolut. Definițiile teoretice sunt făcute în raport cu un fragment al universului, și anume cu acel fragment al universului descris de limbaj (artificial sau, de la Montague (1974) și limbajul comun). Acest fragment din lumea înconjurătoare descris de limbaj corespunde unei anumite stări a universului (unei 'lumi posibile') este numit și 'univers de discurs'. De aceea, descrierile de mai jos corespund unei singure accepțiuni a fiecărui cuvânt, acea accepție care corespunde entităților și relațiilor din universul de discurs.

Studiile de semantică logică și / sau filozofică au identificat următoarele clase de perechi <expresie/ expresii lingvistice, denotație/ denotații>:

- I^a clasă: elemente care denotă entități individuale - numele proprii și descripții definite (care sunt acele expresii sub forma unui substantiv precedat de un articol hotărât sau de un demonstrativ urmat de o propoziție relativă):

(12) *Nume proprii*: Ion, Ana, Kitty, Grivei.

[Fiecare dintre aceste nume proprii individualizează ființe ce sunt numite așa: Ion se referă la persoana numită Ion. Faptul că un mare număr de persoane poartă acest prenume nu este relevant în acest context, deoarece de fiecare dată când un locutor folosește acest nume, desemnează o anumită persoană, de exemplu persoana numită Ion Vasilescu, născut, la o anumită dată, într-un anumit loc, etc. Aceleași observații sunt valabile pentru numele Ana, care se referă, să zicem, la Ana Munteanu. Numele Kitty desenează o anumită pisică, iar Grivei se referă la un anume câine.]

(13) *Descripțiile definite*: (i) (a) filozoful născut la Stagira; (b) învățacelul lui Platon; (c) învățătorul lui Alexandru cel Mare; (ii) autorul «Scrisorii pierdute»; (iii) cel care a descoperit că orbita planetelor este eliptică; (iv) Luceafărul de dimineață; (v) Luceafărul de seară.

[O parte dintre aceste sintagme apar deseori în literatura filozofică ca exemple de descripții definite: (i) (a) - (c), care se referă toate la marele filozof grec Aristotel (384-322 î. I.H.), despre care știm că s-a născut la Stagira, că a fost elevul lui Platon și receptorul și, apoi, prietenul lui Alexandru cel Mare; descripția definită (ii) se referă la marele scriitor român Ion Luca Caragiale (1852 - 1912); 'articolul' demonstrativ împreună cu subordonata relativă ce îl determină din (iii) fac referință la astronomul german Johannes Kepler (1575 - 1630); sintagmele nominale din (iv) și (v) sunt descripții definite ce desemnează, în sistemul nostru solar, planeta Venus.]

Funcția reverențială a descripțiilor definite este în așa măsură similară cu funcția numelor proprii, încât filozoful britanic Bertrand Russell a propus ca numele proprii să fie tratate ca descripții definite prescurtate (Russell 1905):

(14) a. Autorul volumului „Joc secund” s-a născut la Câmpulung-Muscel în 1895.

b. Ion Barbu s-a născut la Câmpulung-Muscel în 1895.

c. Dan Barbilian s-a născut la Câmpulung-Muscel în 1895.

[*După cum am arătat în comentariul la exemplul (5), Dan Barbilian, autorul volumului de poezii „Joc secund,” a publicat sub pseudonimul Ion Barbu. Deci propoziții ca Ion Barbu este Dan Barbilian, Dan Barbilian este autorul volumului de poezii „Joc secund”, Ion Barbu este autorul volumului de poezii „Joc secund” sunt toate adevărate. Descripția definită autorul volumului de poezii „Joc secund” au aceeași valoare semantică cu numele proprii Ion Barbu sau Dan Barbilian, fapt care explică ipoteza lui Bertrand Russell.*]

- a II^a clasă: cuvinte care denotă mulțimi de entități; în această categorie intră mai multe clase morfologice de cuvinte ‘cu sen plin’.⁷

(15) a. **Substantive:** (i) mecanic; (ii) girafă; (iii) masă.

[*Fiecare dintre substantivele de mai sus denotă o mulțime de entități care au o anumită proprietate: (i) «clasa persoanelor care exercită meseria de a repara mașini»; (ii) «mulțimea de animale care sunt mari mamifere erbivore, cu gâtul foarte lung, cu blana albicioasă cu pete maronii»; (iii) «mulțimea obiectelor de mobilier formate dintr-o suprafață plană orizontală, așezată la o înălțime potrivită, pentru a mânca, a scrie sau pentru a pune deasupra diferite obiecte».*]

(16) **Adjective calificative:** (i) galben; (ii) comercializabil; (iii) perlat.

[*Aceste adjective au ca denotație mulțimi de entități, și anume: (i) «mulțimea obiectelor care prezintă o culoare așezată în spectrul culorilor între verde și oranj, adică mulțimea obiectelor care sunt percepute ca fiind galbene»; (ii) «mulțimea obiectelor care pot fi vândute sau cumpărate»; (iii) «mulțimea obiectelor care strălucesc, care au reflexe sidefate ca perlele.»*]

(17) **Verbe:** (i) a dormi; (ii) a șchiopăta; (iii) a oscila.

[*Fiecare dintre aceste verbe intransitive denotă mulțimi de entități caracterizate de o anumită proprietate, și anume: (i) «clasa entităților care au capacitatea de fi în stare de somn»; (ii) «mulțimea entităților care la mers se sprijină mai mult pe un picior decât pe celălalt»; (iii) «mulțimea entităților care au capacitatea de a se mișca alternativ în direcții opuse, de a se balansa, de a pendula».*]

- a III^a clasă: cuvinte și expresii care denotă mulțimi formate din două entități care se găsesc în anumite relații.

(18) **Substantive:** (i) mamă (a); (ii) vecin (al); (iii) profesor (al).

[*Fiecare dintre substantivele de mai sus denotă perechi de entități $\langle x, z \rangle$, legate de o anumită relație: (i) «mulțimea perechilor de entități din care prima, x, este mama celei de a doua, y - fiul sau fiica primei persoane»; (ii) «mulțimea constituită din perechi de persoane din care prima are locuința în apropierea locuinței celei de a doua»; (iii) «mulțimea perechilor de persoane din care prima este profesorul celei de a doua, care este elev sau student al primei persoane».*]

(19) **Adjective calificative la comparativ:** (i) mai tânăr (decât); (ii) mai puțin inteligent (decât); (iii) la fel de mare (ca).

[*Aceste sintagme adjectivale au ca denotație mulțimea perechilor de entități $\langle x, y \rangle$ care se caracterizează prin cantitatea sau calitatea unei anumite proprietăți, și anume: (i) «totalitatea perechilor formate de două ființe dintre care prima este mai puțin avansată în vârstă decât cea de a doua»; (ii) «mulțimea perechilor constituite din două ființe (oameni sau animale) din care cea dintâi are capacitatea de a cunoaște și de a înțelege mai puțin dezvoltată decât cea de a doua»; (iii) «clasa formată din perechi de obiecte din care primul are aceleași dimensiuni cu cel de al doilea».*]

⁷ Cuvintele ‘cu sens plin’ se numesc în logică ‘termeni categorematici’ și corespund categoriilor lui Aristotel, adică termenilor care pot fi folosiți ca subiect sau predicat ai unei propoziții logice. Termenii categorematici se opun celor sincategorematici, care se folosesc împreună cu termenii categorematici pentru a forma expresii complexe (elemente ca *și, sau, toți*, etc.). Distincția a apărut pentru prima dată în Antichitate, la gramaticii greci, care numeau ‘categorematici’ termenii cu sens plin (substantive, adjective, verbe, adverbe) și ‘sincategorematici’ termenii care, luați izolat, nu au un sens propriu (în sensul că nu denotă obiecte), dar care leagă termenii categorematici (prepoziții, conjuncții, cuantificatori, verbe copulative). Folosii de logica scolastică, regăsim aceeași termeni în calculul propozițional, unde constantele și variabilele se numesc ‘temeni categorematici’, iar conectorii (negația, conjuncția, disjuncția, implicația, echivalența) și cuantificatorii (universal și existențial) se numesc ‘sincategorematici’.

(20) **Verbe tranzitive:** (i) a admira; (ii) a vedea (iii); a murdări.

[Fiecare dintre aceste verbe tranzitive denotă mulțimi de entități $\langle x, y \rangle$ între care există o anumită relație, și anume: (i) «clasa de perechi de persoane care prima o admiră pe cea de a doua»; (ii) «ansamblul perechilor de elemente din care prima, o ființă, are capacitatea de a o percepe vizual pe cea de a doua»; (iii) «totalitatea perechilor de entități din care prima are capacitatea de a o murdări pe cea de a doua».]

Există și cuvinte care exprimă relații ternare (ca verbul *a da* în construcții de tipul *x dă y lui z*), dar numele itemelor ternare este destul de limitat.

Este important de constatat că, din punctul de vedere al funcției referențiale, cuvintele cu sens plin din limbajul comun au capacitatea de a desemna, virtual, mulțimi de entități mai mult sau mai puțin bine delimitate. Un vast evantai de mijloace morfo-sintactice, semantice și/ sau pragmatice permit actualizarea acestor sensuri virtuale, în așa fel ca să fie adecvate intențiilor de comunicare și situației în care mesajul este transmis și receptat.

Ca să vedem cum funcționează în comunicare un semn lingvistic ca *mecanic*, să examinăm exemplul următor:

(21) [Situație: *În fața casei, mașina Mariei a căzut în pană; ea își roagă soțul, pe Paul, să meargă la garajul de la colțul străzii. Paul se duce acolo, dar găsește garajul închis pentru că personalul e în vacanță. Paul se întoarce acasă și îi spune Mariei*]:

- a. **Mecanicul** e plecat în concediu.
- b. **Vasile Ionescu** e plecat în concediu.
- c. **Garajistul** e plecat în concediu.
- d. **Depanatorul** e plecat în concediu.

[În (a) sintagma nominală *mecanicul* reușește să individualizeze o anumită persoană, importantă în situația de comunicare. După cum am văzut, cuvântul *mecanic* desemnează clasa persoanele care exercită meseria de a repara automobile. Cuvântul nu desemnează specific pe *mecanicul* care are garajul în colțul străzii unde locuiesc Maria și Paul. Situația ar fi fost alta dacă Paul ar fi spus numele *mecanicului*, ca în (b), deoarece un nume propriu desemnează un singur individ, excluzându-i pe toți ceilalți. În (a), articolul hotărât are rolul de a actualiza semnul lingvistic, adică de a-l face să treacă de la semnificația sa naturală (semnificatul semnului lingvistic *mecanic*) la o situație concretă, adecvată unei anumite situații comunicative. În (a), sintagma nominală *mecanicul* înseamnă un anumit *mecanic*, cel pe care îl au în minte atât Paul cât și Maria. Paul ar fi putut folosi un sinonim al cuvântului *mecanic* ca în (c) sau (d) pentru a transmite aceeași informație.]

Referința ce caracterizează semnele lingvistice cu sens ‘plin’ se realizează prin intermediul semnificației, relativ fixe a acestor cuvinte, semnificație care permite vorbitorilor să identifice referentul, să decidă dacă o anumită entitate aparține sau nu unei anumite clase (dacă animalul *x* este sau nu o girafă, dacă obiectul *y* este sau nu o masă, etc.)

Acest tip de referință e numit de Catherine Kerbrat - Orecchioni (1999) ‘absolută’ și se opune referinței ‘relative’. Cercetătoarea franceză face această clasificare din punct de vedere cognitiv, deoarece se bazează pe capacitatea mentală a locutorilor de a identifica referentul, de a interpreta mesajul adecvat. Kerbrat-Orecchioni identifică trei tipuri de referință:

- referință absolută caracterizează enunțuri pentru a căror înțelegere locutorii nu au nevoie de nici o informație specială sau suplimentară în afară de cunoștințele lingvistice normale; enunțurile (21 a-e) sunt înțelese în virtutea faptului că reprezentarea entității *x* (desemnata prin substantivele *mecanic*, *garajist* sau *depanator*) există în memoria locutorilor și, pentru înțelegerea mesajului, este suficient ca aceste cunoștințe să fie activate în creierul locutorului;

- referință relativă se manifestă când expresiile nu dispun de un conținut descriptiv suficient de precis pentru a permite un act de referință autonomă; pentru identificarea referentului, locutorii au nevoie de informații suplimentare, care pot fi de două tipuri:

(i) referință relativă co-textuală⁸ desemnează cazurile în care referentul este identificat cu ajutorul unui alt element, prezent în text: *Ion e inteligent, dar nu muncește suficient*, referentul subiectul verbului *a munci*

⁸ În lingvistica franceză s-a înlocuit termenul de ‘context lingvistic’ cu cel de ‘co-text’, termen desemnând, deci, vecinătatea lingvistică imediată, textuală a unui anumit element lingvistic. În felul acesta termenul de ‘context’ este rezervat pentru ceea ce s-a numit mult timp ‘context extralingvistic’, adică situația extralingvistică în care se manifestă comunicarea.

(subiect subînțeles) este identificat nu numai datorită desinenței verbului (persoana a III^a singular) ci mai ales datorită prezenței în context a numelui propriu *Ion*;⁹

(ii) referință relativă la situația de comunicare este referința deictică; în exemple ca *Petre locuiește aici* locul unde se găsește Petre poate fi identificat numai dacă se știe locul unde se găsește locutorul, adverbul demonstrativ *aici* având semnificația «loc aflat în apropierea locutorului» (Kerbrat-Orecchioni 1999: 39 - 42).

În literatura de specialitate există numeroase clasificări ale modului în care locutorul desemnează entități din universul extralingvistic cu ajutorul elementelor lingvistice. Cea mai obișnuită este distincția între (i) expresiile cu sens complet, care oferă o referință ‘lingvistică’, mediată de semnificatul fiecărui semn lingvistic prezent în mesaj (referința ‘absolută’ de mai sus; expresiile de acest fel mai sunt numite ‘denotaționale’ sau ‘descriptive’); (ii) expresii ‘incomplete’, care individualizează referentul făcând apel la context (a) la co-text (contextul lingvistic) – expresii ‘anaforice’ – sau (b) la contextul extralingvistic al comunicării - expresii ‘deictice’ (v. Kleiber (1994a, 1994b). În alte clasificări, referința absolută și referința anaforică sunt clasificate în aceeași categorie a elementelor cu o referință non-deictică ce se opun expresiilor cu referință deictică. (Kleiber 1989).¹⁰

2.2. Referința deictică

Să revenim la situația evocată în exemplul (21), la Paul, la Maria și la mașina lor în pană.

- (22) [**Situație.** *O oră după constatarea că mașina este în pană, Paul și Maria merg împreună pe stradă și trec pe lângă un tânăr care se numește Victor Marinescu și pe care Maria îl cunoaște. Ea spune:*

« - **Acesta** e și el mecanic.»

[*Maria desemnează persoana întâlnită fără să recurgă la nici unul din mijloacele lingvistice analizate în secțiunea precedentă. Nu a spus acest tânăr / bărbatul pe lângă care am trecut / Victor Marinescu. Foarte probabil, în timp ce pronunța cuvintele, Maria a făcut și un gest indicativ în direcția tânărului.*]

- (23) [**Situație:** *Paul și Maria merg pe stradă și trec prin fața unei clădiri care are la parter un atelier unde se repară mașini. Maria spune:*

« - **Acesta** e deschis.»

[*Folosind pronumele demonstrative acesta Maria nu mai desemnează o persoană ci parterul unei clădiri. Nu a spus garajul/ atelierul e deschis pentru a-l desemna, dar pronumele demonstrativ, în situația de comunicare, individualizează clar referentul. Și în această situație e posibil ca Maria să fi făcut un gest indicativ.*]

Dacă examinăm aceste două folosiri ale pronumelui demonstrativ *acesta*, constatăm mai multe diferențe față de modul de identificare a referinței examinate în secția 2.1.2: pronumele trimite direct la o entitate prezentă în situația imediată de comunicare. Pronunțând una dintre propozițiile (22) sau (23), locutorul nu spune nimic despre proprietățile intrinseci ale entităților desemnate, dacă lăsăm de o parte informația de natură gramaticală ce ne spune că este pronumele înlocuiește un substantiv masculin sau neutru singular. Celelalte forme ale pronumelui demonstrativ (*aceasta, aceștia, aceștea*) pot oferi informații diferite la nivel gramatical, dar aceste informații, în afara contextului, continuă să fie semantic vagi.

Exemplele (22) – (23) ilustrează faptul că locutorul desemnează cu demonstrativul *acesta* o entitate ce prezintă în situația de comunicare. Acest tip de referință se numește ‘act de referință directă’ (Kaplan 1989), pentru că locutorul desemnează referentul direct, fără să mai treacă prin intermediul semnificației intrinsece a unui substantiv sau printr-o descriție definită.

Termenul ‘deictic’ derivă din cuvântul grec *deiktikos* „demonstrativ” care, la rândul său, derivă de la substantivul *deixis* «acțiunea, faptul de a indica». Existența în limbă a elementelor deictice este o expresie a modului în care limbajul comun codifică trăsături ale situației de enunțare a mesajului, numit și ‘cadru de referință’. Deicticele însoțite de un gest au constituit, probabil, unul dintre primele mijloace de desemnare în primele faze de constituire a limbajului. Deicticele ne amintesc o caracteristică esențială a limbilor naturale:

⁹ Kerbrat-Orecchioni introduce în această categorie și expresii relaționale de tipul *sora lui Petre* sau (*locuiește*) *în sudul Parisului* unde, pentru identificarea referentului substantivului *soră* sau a adverbialului *la sud de* nu poate fi realizată decât în relație cu referentul numelui de persoană *Petre*, respectiv al numelui propriu geografic *Paris*.

¹⁰ În plus unii autori discută despre referința ‘întârziată’ sau ‘indirectă’ (engl. *deferred / indirect reference*), unde identificarea denotatului se realizează deseori prin intermediul unor folosiri metonimice (Nunberg 1978, 1995, Ward 2004): un chelner îi poate spune unui coleg *omleta cu șuncă vrea să-i duci socoteala* frază în care, evident, sintagma *omleta cu șuncă* se referă la clientul care a comandat acest fel de mâncare. Termenul se aplică deseori ostensiunilor indirecte (*deferred ostensions*) descoperite de Quine (1968) când, de exemplu, locutorul arată cu un gest un fotoliu și spune *fotoliul acesta îmi place* dorind să spună ‘îmi place fotoliile de acest tip’, făcând, deci, referință la o clasă de obiecte și nu la un obiect individual (Landragin 2005).

sunt organizate pentru o comunicare în care locutorii sunt față în față. Dificultățile legate de deictice apar tocmai atunci când vorbitorii nu sunt prezenți în momentul comunicării.

Fenomenul deixisului a fost comentat de mai mulți mari lingviști și logicieni ai secolului al 20^{lea}, mult înainte de consacrarea termenului. Emile Benveniste (1966, 1974) a folosit termenul de ‘indicatori ai subiectivității’ (fr. *indicateurs de la subjectivité*) pentru a indica mărcile ce servesc ca puncte de reper ale discursului, organizat în jurul locutorului. De exemplu, în categoria pronumelor personale, Benveniste distinge pronumele personale indicatoare (de persoana I^a și a II^a) de pronumele-substitut (pronumele de persoana a III^a). Benveniste stabilește o diferență între ‘indicatori’ (din planul discursului) și ‘substituți’ (din planul povestirii). În literatura lingvistică curentă, sintagma ‘elemente / termeni indiciali’¹¹ este de cele mai multe ori folosit ca sinonim pentru ‘deictic’. Pentru aceeași categorie, Roman Jakobson propune termenul de *ambreior* (engl. *shifter*, fr. *embrayeur*, Jakobson 1956, Kleiber 1989), în timp ce Bertrand Russell desemnează aceleași elemente cu termenul de ‘particule egocentrice’ (engl. *egocentric particulars*, Russell 1940).

Elementele cele mai importante pentru categoria deicticelor sunt: adjectivele, pronumele și adverbele demonstrative, pronumele personale de prima și a doua persoană (singular și plural), timpurile gramaticale, anumite adverbe de timp cum ar fi *azi* sau *acum*, ca și alte trăsături gramaticale direct legate de împrejurările în care are loc comunicarea.

Ne putem da seama de importanța informației deictice dacă examinăm situațiile în care aceasta lipsește, fapt care face dificilă comunicarea, uneori chiar imposibilă.

(24) [**Situație:** *Pe geamul unui ghișeu este lipit un bilet pe care cineva a scris propoziția următoare*]:

a. Vin imediat/ într-o oră.

[*Persoana care citește un asemenea afiș are dificultăți să înțeleagă mesajul în totalitate, tocmai din cauza lipsei unor informații deictice importante. Mai întâi, ar putea avea greutate să înțeleagă cine este autorul anunțului, desemnat de forma verbului, la persoana întâi singular, dar poate presupune că e vorba de persoana care lucrează la acel ghișeu. Această informație se poate recupera uneori dacă, de exemplu, deasupra geamului ghișeului este o plăcuță cu inscripția ‘informații’ sau ‘casierie’; în acest caz, cititorul anunțului poate presupune că cel care l-a scris este funcționarul care dă informații sau casierul. Alte dificultăți nu sunt așa de ușor de ocolit, de exemplu identificarea referentului complementelor de timp imediat sau într-o oră. În primul rând, imediat indică un interval vag și care ține de o apreciere subiectivă legată de momentul producerii mesajului, iar pentru a înțelege adverbialul într-o oră ar trebui să știm momentul în care mesajul a fost scris.*]

2.2.1. Deixis-ul din perspectiva filozofiei limbajului

Prin studierea deicticelor, logicienii și filozofii au încercat să rezolve două categorii de probleme. Au încercat mai întâi să reducă toate expresiile deictice la o singură expresie fundamentală. Marele filozof și logician britanic Bertrand Russell a tradus expresiile deictice cu demonstrativul *acesta* cu referință la o experiență subiectivă. De exemplu a propus să se traducă pronumele *eu* cu expresia «persoana care face această experiență», toate celelalte elemente deictice fiind parafrazate similar. (Russell 1905). Acest tip de demers a fost însă abandonat, pentru că duce la dificultăți logice.

A doua problemă studiată de logicieni privește influența elementelor deictice asupra implicațiilor logice. Fie propozițiile următoare:

(25) a. George Vasilescu este blond și cântărește 100 de kilograme.

b. Deci George Vasilescu este blond.

[*Este clar că propoziția (b) poate fi dedusă din propoziția (a). Este vorba de operația de eliminare a conectorului și prezentată în Capitolul 1, exemplul (23). Dacă premisa (a) este adevărată, atunci și concluzia (b) trebuie să fie adevărată.*]

¹¹ Unii lingviști (ca Janssen 1996) folosesc termenul ‘indicial’ (engl. *indexical*), aplicat, de exemplu, la adjectivele demonstrative, pentru a desemna ansamblul folosirilor, în timp ce termenul ‘deictic’ este rezervat folosirilor deictice a acestor elemente indiciale. Jean-Michel Gouvard (1998) face și el o diferență între deixis (ansamblul elementelor care fac referință directă la situația de comunicare în care sunt angajați interlocutorii) și indicial (elemente care fac referință directă la cadrul enunțării). Demonstrativele sunt considerate prototipul deicticelor, în timp ce pronumele personale de persoana I^a și a II^a, posesivele de persoana I^a și a II^a, adverbele de timp sau de spațiu ca *acum* și *aici* sunt manifestările cele mai importante ale elementelor indiciale. Diferența esențială între aceste două categorii este constituită, după Gouvard, în faptul că sub eticheta de ‘deictic’ se reunesc elemente exterioare, din punctul de vedere al vorbitorului, în timp ce elementele indiciale conțin elemente relative la punctul de vedere al acestuia (Gouvard 1998: 19-20). Această distincție este puțin prea subtilă și destul de puțin clară (de ce să considerăm demonstrativele ca *acesta* deictic, iar adverbul *aici* ca indicial?), de aceea este puțin folosită.

Am văzut că acest tip de demers constituie ceea ce logicienii numesc o **inferență validă**, adevărul concluziei rezultând din adevărul premiselor. Situația se schimbă dacă în această schemă intervine un element deictic. Deducția *eu₁ sunt blond și cântăresc 100 de kg; deci eu₂ sunt blond* nu este întotdeauna o inferență validă, pentru că nimic nu garantează identitatea referențială $eu_1 = eu_2$.

(26) a. *George Vasilescu*: Eu sunt blond și cântăresc 100 de kg.
Deci eu sunt blond.

b. *George Vasilescu*: Eu sunt blond și cântăresc 100 de kg.
Marian Georgescu: Deci eu sunt blond.

[*Inferența este validă dacă atât premisa cât și concluzia este pronunțată de aceeași persoană, ca în (a). Dacă însă premisa este pronunțată de o persoană și concluzia de alta, ca în (b), enunțarea celor două fraze nu conduce la o inferență validă.*]

Rezultă că în cazul propozițiilor ce conțin elemente deictice, teoria inferenței trebuie să conțină condiții suplimentare: inferența este corectă dacă contextul pragmatic este identic, de exemplu dacă persoana care pronunță premisa și concluzia este aceeași, ca în (26a).

O altă descoperire importantă făcută de filozofi privește distincția dintre două posibile folosiri ale deicticelor: o folosire referențială și o folosire atributivă. Această distincție a fost făcută pentru prima dată de Keith S. Donnellan (1966) care nu se ocupa de deictice ci de descripțiile definite. După cum am arătat, descripțiile definite pot fi folosite pentru a identifica o persoană:

(27) [**Situație**: În cursul unei petreceri, cineva vrea să identifice pe unul dintre invitați, să spunem pe un invitatul care aparține aristocrației britanice și se numește lord Godolphin. Interlocutorul lui, care îi cunoaște pe toți invitații, îi răspunde]:

« -**Bărbatul care bea șampanie** este lordul Godolphin.»

[*Descripția definită bărbatul care bea șampanie are o funcție referențială, adică îi permite locutorului să identifice persoana numită lord Godolphin.*]

Donnellan a observat faptul curios că o descripție definită poate fi folosită cu succes pentru identificarea persoanei desemnate chiar dacă informațiile pe care le conține nu sunt în întregime corecte. Pentru exemplul (27), e posibil ca locutorul numai să **creadă** că lordul Godolphin bea în acel moment șampanie, dar persoana desemnată să bea, de fapt, un pahar de oranjadă. În ciuda faptului că descripția definită *bărbatul care bea șampanie* nu este în întregime exactă: cuvintele *bărbat* și *bea* oferă informații corecte și suficiente pentru a permite interlocutorului să identifice corect referentul.

Descripțiile definite nu sunt întotdeauna referențiale, uneori folosirea lor este atributivă. Această folosire apare când locutorul nu cunoaște referentul descripției definite, dar atribuie acestei persoane o anumită proprietate caracteristică. Donnellan a imaginat circumstanțele următoare:

(28) [**Situație**: Un polițist a început ancheta privind asasinarea unui bărbat pe nume Smith; el nu cunoaște încă identitatea asasinului. Polițistul spune]:

« - Asasinul lui Smith/ cine l-a omorât pe Smith e nebun. »

[*Locutorul vrea să spună că asasinul este probabil nebun pentru a-l omorî pe Smith în acel mod. Descripțiile definite asasinul lui Smith/ cine l-a omorât pe Smith nu sunt aici referențiale ci atributive, pentru că în acest moment al anchetei identitatea asasinului nu este (încă) cunoscută. Într-o situație diferită această descripție definită poate fi referențială, de exemplu dacă locutorul cunoaște identitatea asasinului. Deci, dacă facem abstracție de context, acest enunț este ambiguu, pretându-se la două lecturi: o lectură atributivă (când nu se cunoaște identitatea asasinului) sau o lectură referențială (dacă identitatea asasinului este cunoscută).*]

Pentru Donnellan, lucrul important nu este posibila ambiguitate a anumitor fraze ca (28), ci și faptul că o descripție definită poate fi folosită pentru a identifica un referent (folosire referențială) sau pentru a atribui o proprietate unei entități (folosire atributivă).

Expresiile deictice sunt similare cu descripțiile definite tocmai pentru că și ele pot fi folosite pentru a identifica un referent (folosire referențială) sau pentru a-i atribui o proprietate (folosire atributivă). Un locutor ar putea spune:

(29) [**Situație**. Un locutor indică cu un gest un bărbat care bea șampanie]:

« - **Bărbatul acela** este lordul Godolphin. »

[Fraza continuă să aibă funcția referențială, funcție îndeplinită în acest caz de expresia deictică bărbatul acela, completată probabil de un gest indicativ.]

(30) [**Situație:** Polițistul indică cadavrul lui Smith]:

« - **Asasinul acesta** e nebun. »

[Fraza continuă să aibă o funcție atributivă, chiar dacă descripția definită a fost înlocuită cu sintagma nominală deictică acest asasin.]

Cercetările de filozofie și de logică au schițat câteva dintre problemele teoretice legate de folosirea expresiilor deictice. Aceste cercetări au fost continuate și aprofundate de lingviști.

2.2.2. Deixis-ul în lingvistica descriptivă

Deicticele sunt egocentrice sau, mai bine zis, locutor-centrice, în sensul că au în centru persoana care pronunță enunțul, deci vorbitorul. Diferite elemente din discurs care iau ca reper pe locutor pot fi deictice:

- (i) persoana care se găsește în centru procesului de comunicare, locutorul;
- (ii) timpul principal: momentul în care locutorul pronunță enunțul;
- (iii) locul principal: poziția spațială a locutorului în momentul rostirii enunțului;
- (iv) centrul discursului: situația în care se găsește locutorul când rostește mesajul;
- (v) centrul social: situația socială a locutorului (statutul, poziția socială a interlocutorului/interlocutorilor, sau a persoanelor despre care se vorbește).

Deci cadrul deictic de referință este un fel de spațiu cu trei dimensiuni ‘comunicative’ fundamentale (persoană, loc, timp) la care se adaugă uneori dimensiunea socială. Locutorul ocupă centrul spațiului deictic, care se organizează în jurul lui în cercuri concentrice, individualizând diversele zone de proximitate sau distanță față de acest reper, la care se adaugă axa temporală, axa discursului și axa poziției sociale.

Dintre cuvintele fără conținut semantic specific dar care reușesc să identifice referentul un rol deosebit îl joacă elementele ce actualizează lexemele, cum ar fi, în cazul sintagmelor nominale, demonstrativele și articolele hotărâte:

«O cale importantă de a identifica evenimentele fără să se facă o referință explicită la substanța semantică este referința demonstrativă: ‘acel țipăt’, ‘zgomotul acelor picături ce cad’, ‘viitorul sunet supersonic’.¹² (Davidson 1967/ 1980: 173)

Cuvintele sau sintagmele ce exprimă deixisul sunt expresii complexe care nu sunt întotdeauna folosite ca deictice. După cum am arătat, unii lingviști numesc ‘indiciale’ toate categoriile de elemente care sunt folosite uneori ca deictice, alteori nu.

Lingviștii au identificat două tipuri de folosiri deictice: (i) o folosire **gestuală**, numită și **ostensivă**, în care referatul este desemnat printr-un gest și (ii) o folosire **simbolică**, când referentul este individualizat de locutori datorită faptului că aceștia cunosc particularitățile referențiale ale situației comunicative (pe lângă semnificația, uneori vagă, a expresiilor deictice).

Folosiri deictice ostensive

În folosirea **gestuală** sau **ostensivă** (de la termenul din latina medievală *ostensivus* «care este arătat») locutorul desemnează referentul nu numai cu un cuvânt deictic, dar și cu un gest ce însoțește enunțul.

Există, evident, și gesturi designatoare care identifică un referent sau care exprimă o anumită atitudine, chiar în absența unui mesaj verbal. În textele ficționale găsim des menționarea asemenea manifestări:

(31) a. [Doctorul Minda, într-o cofetărie] examina cu atenție prăjiturile, cerea unele scurte informații de la cele două vânzătoare, în el în timp ce **arăta cu degetul o prăjitură sau alta**. (Nicolae Breban, *Îngerul de ghișe*, pag. 77)

b. «- Prin urmare, vă pun în vedere să aveți grijă ca de ochii din cap de clientul d-voastră, uite, dumnealui!» **Arată pe Puu cu un gest triumfal**. Internul răspunse jignit: «- Noi aici ne facem datoria în toată conștiință, domnule prefect!» (Livu Rebreanu, *Ciuleandra*, pag. 42)

¹² One important way to identify events without explicit reference to a substance is by demonstrative reference: ‘that shriek’, ‘the dripping sound’, ‘the next sonic boom’.

[În fragmentul (a) ni se arată cum agentul acțiunii, doctorul Minda, desemnează diferitele prăjituri prin gesturi; identificarea referenților este făcută ostensiv. În același fel este identificat referentul pronumelui dumnealui în (b).]

- (32) «- Uite, eu pe Tănase al meu l-am pus la treabă de mic copil, și slavă lui Dumnezeu, băiatul a ieșit bun, treabă treabă, plimbare plimbare. Acu' să-i găsec nevastă cumsecade și m-am liniștit. Anu' ăsta trebuie să-l însor, că mi-e c-oî închide fără să apuc să-mi văd nepoții... Ce zici, coane Dinule?...» Conu Dinu **dete din cap**, parcă ar fi zis că așa e, dar că nu-i treaba lui. (Duiliu Zamfirescu, *Viața la țară*, pag. 2)

[Aici, răspunsul evaziv al personajului (care a înțeles că interlocutoarea face aluzie la căsătoria lui Tănase cu fiica lui, Tincuța dar, nefiind de acord, se face că nu pricepe) constă dintr-o înclinare a capului, care, combinată cu expresia feței, arată că aprobă considerațiile locutoarei și se preface că înțelege numai sensul explicit al afirmațiilor ei.]

Ne limităm numai să semnalăm aceste posibilități de desemnare, deoarece aceste situații sunt studiate de teoria generală a comunicării, deci sunt oarecum în afara domeniului strict al pragmaticii lingvistice.

O desemnare ostensivă implică contactul vizual între participanții la comunicare, deoarece interlocutorul trebuie să îl vadă pe locutor pentru a percepe gesturile ce îi însoțesc cuvintele:

- (33) [**Situație.** Un funcționar de bancă examinează două bancnote de 100 de euro]:

Aceasta e bună, dar cealaltă e falsă.

[Mișcarea locutorului face să fie identificată clar bancnota despre care vorbește, specificare pe care demonstrativele aceasta și cealaltă singure nu reușesc să o realizeze.]

- (34) [**Situație.** Doi vizitatori, dl. Vasilescu și dl. Ardeleanu intră într-o cameră în care sunt întâmpinați de două doamne; dl. Vasilescu o salută pe prima doamnă (pe care o crede gazda, d-na Ștefan) spunând „Bună ziua, scumpă doamnă și mulțumesc pentru invitație”; dl. Ardeleanu îl corectează]:

DL. ARDELEANU: «- Doamna nu e doamna Ștefan, uite dânsa e doamna Ștefan. Această doamnă e sora ei, doamna Marin. »

[Referenții pronumelui personal dânsa, a numelor proprii ca și ai prezentativului uite devin clare datorită gesturilor indicative pe care, foarte probabil, dl. Ardeleanu le face, arătând, de fiecare dată, spre una dintre cele două doamne.]

După cum am văzut, în textele scrise naratorul descrie gesturile fiecărui personaj. Aici referentul este indicat în mod ne-deictic (în stilul indirect, când cel care ‘vorbește’ este autorul) și, în stilul direct, (unde e deictic) de personaje.

- (35) a. «- După cum vedeți – adăugă **arătând cu un gest larg către Camelia - femeia aceasta** are nevoie de așa ceva [= să-i vorbească cineva].» (Ștefan Caraman, *Woman in love*, în *Antologia Liternet2002*, vol 1, pag. 103)

b. Cum a venit șeful lor și **a arătat cu degetul către Costel Avăcuței**: «- **Tu** zbori!». A doua zi dimineața i-a desfăcut contractul de muncă pentru grave nereguli în serviciu. (Dan Lungu *Duminica domnului Chichifoi*, în *Antologia Liternet2002*, vol 1, pag. 128-129)

c. Reveni în cofetărie și, spre mirarea sa proprie, spre amuzamentul său, se opri din nou în fața vitrinei cu prăjituri și, a doua oară, după câteva minute lungi, după ce luă la rând toate etajele, toate sorturile expuse, fu din nou în pericol de a renunța, și atunci, în extremis, **indică cu degetul vânzătoarei o indiană**, apoi, în zâmbetul ei și al lui, mai ceru una. (Nicolae Breban, *Îngerul de ghips*, pag. 115)

[În exemplul (a), referentul sintagmei femeia aceasta este identificat ostensiv de către locutor, ca și referentul pronumelui tu din exemplul (b). Același tip de desemnare apare în (c), unde prăjitura dorită este identificată tot cu un gest.]

Stephen Levinson (1983) a arătat că uneori gestul este ‘vocal’, în sensul că locutorul pronunță cu mai mare forță un constituent al frazei:

- (36) Nu apăsați pe buton acum, ci **ACUM!**

[Locutorul indică momentul în care interlocutorul trebuie să apese pe buton prin pronunțarea mai apăsată a adverbului acum.]

Trebuie să mai adăugăm la categoria ostensivelor niște deictice destul de speciale, pe care Karl Bühler (1934) le numește ‘Deixis am Phantasma’ («deixis în imaginație») în care locutorul își imaginează un loc divers și transferă acolo reperele deictice (Sitta 1991):

(37) [**Situație.** Locutorul vrea să-i arate interlocutorului locul în care a lăsat o anumită carte].

- Să zicem că suntem la tine în cameră. Am lăsat cartea **acolo**. [*Indică cu un gest capătul biroului.*]

[*Prin gestul său, locutorul nu indică capătul mesei care se găsește în încăperea în care are loc convorbirea, ci masa din camera interlocutorului, în care s-a transferat mintal.*]

Folosiri deictice simbolice

Folosirea simbolică a deicticelor corespunde funcției lor fundamentale în discurs: capacitatea de a se referi la locutor a pronumelui *eu*, capacitatea demonstrativului *acela* de a desemna un obiect sau o persoană aflat relativ departe de locutor, tendința adverbului *acum* de a denota un interval temporal conținând momentul în care se vorbește, etc. Valoarea lor deictică corespunde semnificativității fiecăruia dintre aceste cuvinte, dar pentru identificarea exactă a referentului lor este nevoie de cunoașterea unor parametri fundamentali ai discursului, în special informații privind participanții la conversație și condițiile spațio-temporale ale comunicării.

(38) **Uite** ce frumos e **orașul acesta**!

[*Această frază, în folosirea sa deictică, face referință la orașul în care se găsește locutorul și, probabil, și interlocutorul; pentru identificarea acestui loc este nevoie să se știe în ce oraș se găsește locutorul în momentul când vorbește.*]

(39) **Puteți** să veniți **cu toții** împreună cu **mine** la petrecere.

[*Pronumele nehotărât toți ca și forma de persoana a doua plural a verbului, care arată că este vorba despre interlocutori, desemnează grupul persoanelor cu care locutorul vorbește. Pentru a putea identifica pe membrii acestui grup e nevoie să se știe cu cine vorbea locutorul în respectiva situație de comunicare.*]

(40) **Anul acesta** nu avem bani să plecăm în vacanță.

[*Un adverbial ca anul acesta, dacă este folosit deictic desemnează un interval de timp cu durata de douăsprezece luni, perioadă ce cuprinde momentul în care locutorul pronunță fraza.*]

Putem ilustra cele în două moduri în care apar deicticele, cel ostensiv în exemplele (a) și cel simbolic în exemplele (b) (Levinson 1983):

(41) a. **Tu** și **tu**, veniți cu mine! **Tu** nu.

b. Acesta e planul viitorului nostru apartament. **Tu** ce crezi?

[*În (a) locutorul desemnează cu un gest pe cei doi interlocutori care trebuie să vină cu el și cu un alt gest pe cel care trebuie să rămână pe loc. În (b) pronumele personal tu are semnificația sa normală, desemnând pe receptorul mesajului. Locutorul solicită, deci, interlocutorului părerea despre planul unui anumit apartament pe care își propune să-l cumpere sau să-l închirieze.*]

(42) a. Mă doare **degetul acesta**.

b. Miroase urât în camera **aceasta**.

[*Referința sintagmei constituită de Substantiv + acesta este indicată în (a) ostensiv, cu un gest al locutorului care arată degetul care îl doare. În (b) sintagma este folosită simbolic, indicând încăperea în care se găsește locutorul în momentul în care vorbește.*]

(43) a. Nu accelera **acum**, ci **ACUM**.

b. Mai bine am merge **acum** decât mâine.

[*Propoziția din (a) este un alt exemplu de gest 'vocal', locutorul explicitând prin intensitatea vocii momentul exact când interlocutorul trebuie să accelereze. În (b), adverbul acum desemnează un prezent deictic, adică intervalul temporal mai scurt sau mai lung ce conține momentul în care locutorul pronunță adverbul 'acum'. În acest exemplu, acum desemnează un interval viitor, prezentat ca foarte apropiat de momentul vorbirii, deci folosirea adverbului este conformă unuia dintre sensurile sale fundamentale.*]

(44) a. **Asta** e mai bună decât **astălaltă**.

b. Bea **asta**!

[În (a) locutorul dă un sfat unui copil, care trebuie să aleagă între două obiecte diferite, să zicem între două jucării, pe care le indică de fiecare dată cu un gest. Propoziția (b) este un caz de folosire simbolică a pronumelui demonstrativ asta dacă băutura desemnată se găsește în spațiul în care se găsesc participanții la discurs.]

(45) a. Mutați masa **de aici**, **acolo**.

b. «- Alo! Maria e **acolo**?» «-Da, Maria e **aici**, lângă mine.»

[În aceste două propoziții adverbele aici - acolo sunt folosite deictic. În (a) spațiile pe care locutorul îl desemnează prin cele două adverbe sunt identificate cu ajutorul unor gesturi (folosire deictică ostensivă). În (b), adverbul acolo identifică o zonă care se găsește departe de locutor dar aproape de interlocutor, adică de persoana care a răspuns la telefon (folosire deictică simbolică) și pe care persoana ce a răspuns o desemnează cu sintagma adverbială deictică lângă mine.]

(46) [Situatie. Locutorul, Ion, îl vede pe fereastră pe vecinul său Paul, care a fost plecat mult timp. Îi spune Mariei, care se găsește în aceeași cameră, arătându-le pe Paul cu un gest]:

«- Ce surpriză, uite **pe cine** văd! »

[În această frază complementul direct pe cine este folosit ca un deictic ostensiv.]

Folosirile ostensive permit o desemnare deictică pentru orice element deictic, chiar pentru cele care în mod normal identifică referentul în mod diferit, prin intermediul semnificatului (referință ‘absolută’) sau prin anaforă:

(47) [Situatie. O persoană spune în cursul vizitei la Taj Mahal, faimosul mausoleu indian din Agra construit din marmură albă]

«- **A fost (el)** într-adevăr extrem de bogat. » (exemplu din Nunberg 1993)

[În acest exemplu propus de Nunberg (1993) subiectul el (care poate fi exprimat și numai de verbul la persoana a III-a singular) se referă la împăratul mogul Jahnan, care a fost construit în sec. al 17-lea, monument împodobit de pietre prețioase și semi-prețioase, considerat una dintre cele șapte minuni ale lumii moderne.]

(48) «- **Ce tablou** minunat! »

[Referentul substantivului tablou este de obicei identificat datorită sensului cuvântului; aici este însă identificat deictic, dacă locutorul se găsește în fața tabloului pe care îl indică cu un gest.]

(49) «- Uite, vine **cineva**. »

[Pronumele nehotărât cineva este deictic ostensiv dacă este folosit de un locutor care privește prin ușa deschisă persoana care vine și pe care o desemnează cu un gest interlocutorului.]

2.3. Referința indirectă: folosiri anaforice

În cazul expresiilor ‘cu sens plin’ cum ar fi sintagmele nominale, adjectivale, verbale sau adverbiale, ca și în cazul deicticelor, elementele lingvistice au capacitatea de a-și identifica referentul direct, adică fără ajutorul altor elemente lingvistice datorită cunoștințelor locutorilor despre codul lingvistic sau despre împrejurările concrete ale producerii mesajului. În alte situații receptorul poate avea acces la denotație indirect, prin intermediul altor elemente lingvistice, situație în care referința este identificată datorită relațiilor **anaforice**.

Cuvântul ‘anaforic’ derivă de la substantivul ‘anaforă’, ce provine din cuvântul grec *anaphora* format din prefixul *ana-* însemnând «din nou» și *phora* «întoarcere». Deci din punct de vedere etimologic, cuvântul ‘anaforă’ înseamnă «care reia, care repetă».

Definiția 4. Anafora

Două unități lingvistice, A și B, sunt într-o relație anaforică dacă interpretarea unității B depinde de interpretarea lui A, în sensul că referentul lui B este dat de referentul lui A. Deci, elementul B este interpretabil în măsura în care reia, total sau parțial, referința lui A.¹³ (după Milner 1982 : 18)

¹³ O altă definiție mai puțin tehnică este următoarea: ‘Un segment de discours est dit anaphorique lorsqu’il est nécessaire, pour lui donner une interprétation (même simplement littérale), de se rapporter à un autre segment du même discours’. (Ducrot / Todorov 1972) («Un segment de discours este numit anaforic atunci când este necesar, pentru a-i da o interpretare, chiar literală, să ne raportăm la un segment din același discurs.)

(50) Victor o salută pe **Ana** și **ea** îi zâmbi.

[*Pronumele ea este anaforic, deci receptorul înțelege care îi este referentul datorită substantivului Ana, termen prezent în discurs. Spre deosebire de numele propriu Ana, care are capacitatea de a desemna direct persoana care poartă acest nume, pronumele personal de persoana a III^a individualizează aceeași persoană numai datorită faptului că este coreferențial (adică are același referent) cu substantivul Ana.*]

Mulți cercetători au remarcat caracterul vag al Definiției 4, deoarece există expresii care nu sunt anaforice dar a căror interpretare depinde de interpretarea altor expresii din același context. Chiar definiția care nu evocă co-referința, ca cea a lui Ducrot / Todorov (1972) este prea largă, deoarece nu permite să se facă diferența între anafore și cuvintele polisemantice (Victorri 1997, Le Pesant 2002). Jeffrey King (2005) adaugă și cuvintele omonime care, ca și cuvintele polisemantice, care nu pot fi interpretate corect în absența altor segmente de discurs:

(51) a. S-a așezat în parc pe o **bancă**.

b. Au fost colegi de **bancă**.

c. Ieri și-a scos toți banii de la **bancă**.

[*Pentru înțelegerea corectă a acestor propoziții, receptorul trebuie să știe dacă cuvântul bancă este interpretat în sensul bancă₁ («scaun îngust și lung pe care pot sta mai multe persoane»), bancă₂ («scaun de obicei cu pupitre pe care stau școlarii în clasă»), sens de unde derivă semnificația expresiilor coleg de bancă, de pe băncile școlii «din perioada petrecută în școală») sau bancă₃ («instituție de credit care efectuează operații financiare»). Dacă are aceste cunoștințe, receptorul înțelege că în exemplul (a) este vorba de bancă₁, datorită ocurenței cuvântului într-o propoziție în care apar cuvintele parc și a se așeza; în (b) sintagma coleg de bancă ne spune că este vorba de bancă₂, iar în contextul bani cuvântul bancă are sensul bancă₃. Deci este clar că interpretarea cuvântului bancă depinde de interpretarea celorlalte elemente coocurente în propoziție, cu toate acestea în exemplele (a) – (c) nu se poate vorbi de relații anaforice.*]

Această extindere nedorită a conceptului de ‘anaforă’ poate fi evitată precizând că este vorba de o formă semantic vidă sau incompletă, care substituie un alt segment de discurs: elementul anaforic este, deci, un substitut, un înlocuitor. În același timp, relația anaforică este o instrucțiune (mai mult sau mai puțin explicită) pentru receptor, indicându-i că trebuie să caute în context elementul lexical (antecedentul), care îi permite să reconstituie sintagma înlocuită (Le Pesant 2002: 39).

Studiul anaforei se găsește în centrul cercetărilor privind interfața dintre sintaxa, semantica și pragmatica lingvistică. În plus, acest fenomen este studiat de filozofia limbajului ca și de lingvistica cognitivă, pentru că se consideră că analiza lui ar putea ajuta la înțelegerea modului în care omul ajunge să comunice prin intermediul limbajului.

Mai multe teorii din ultimele decenii studiază diferitele tipuri de anaforizare, dintre care vom menționa numai două. Anafora constituie una din temele principale a gramaticii generative a lui Chomsky în varianta GB (Chomsky 1981).¹⁴ Problemele anaforizării și cuantificării sunt tratate formal de semantica dinamică, în varianta DRS a lui Hans Kamp (Kamp/ Reyle 1993).¹⁵

Din cauza diferitelor discipline care studiază anafora, semnificația acestui termen prezintă accepții diferite, situație favorizată de definiția destul de neclară citată mai sus, unde termenul de ‘interpretare’ are un sens vag.

¹⁴ După cum ne spune și titlul (*Lectures on Government and Biding* «Conferințe despre guvernare și legare») teoria discută: (i) raporturile dintre elementele regente și elementele subordonate din punct de vedere sintactic (fenomen numit în engleză *government*) și (ii) relațiile anaforice, prin care un pronume este ‘legat’ de antecedentul său datorită faptului că sunt coreferențiale. Mecanismul de ‘legare’ (engl. *biding*) este inspirat din logica propozițiilor unde cuantificatorii leagă variabile, adică precizează domeniul lor de aplicare.

¹⁵ Semantica DRT (*Discourse Representation Theory*) este varianta cea mai cunoscută a semanticii dinamice, numită astfel pentru că include un mecanism de actualizare pentru o anumită reprezentare semantică a informației conținute în reprezentarea precedentă. În acest fel modelul DRT permite semanticii să depășească nivelului frazei și să reprezinte nivelului textului, sens în care Kamp folosește termenul de ‘discurs’. Ulterior, termenul de ‘semantică dinamică’ a fost folosit într-un sens special în PAL (= prelucrarea automată a limbajului) ca parte a modelizării computerizate a polisemiei și a sinonimiei lingvistice. Această abordare are ca teză principală ideea că limitele diferitelor semnificații ale lexemelor nu sunt rigide, ci supuse unor alunecări permanente, determinate de context, în interiorul unor spații semantice continue și geometrizate. (Victorri/ Fuchs 1996).

Singura proprietate ce se găsește în toate folosirile termenului ‘anaforă’ este proprietatea de **coreferențialitate**, deseori definită ca o ‘reluare’ a unui alt fragment de discurs, antecedentul, de către un substantiv, un pronume sau un adverb.

Ne oprim un moment la termenul ‘antecedent’. Anafora este elementul **reprezentant**, iar elementul cu care este coreferențial și pe care îl înlocuiește este **sursa** sau **antecedentul**.

(52) a. **Maria** a intrat în cameră. Mama s-a apropiat **de ea** și a îmbrățișat-o.

[În această propoziție, numele propriu Maria este elementul sursă (sau antecedentul) iar pronumele ea și o sunt anafore sau elemente reprezentante.]

Este posibil ca ordinea de ocurență în frază a elementului reprezentat și a elementului reprezentant să fie inversată, iar în acest caz se vorbește despre ‘cataforă’:

(53) a. **Unul** dintre **studenți** a întârziat la examen.

b. Ți-am spus-o și ți-o repet, **faci o mare greșală**.

[În aceste exemple, cuvintele coreferențiale sunt pronumele unul, respectiv o și substantivul studenți în (a) sau propoziția faci o mare greșală în (b). După cum se poate vedea pronumele preced în frază elementul cu sens plin, substantivul sau propoziția. Pentru aceste situații i se dă pronumelui reprezentant numele de ‘cataforă’ iar elementului reprezentant este numit ‘subsecvent’.]

Cuvântul ‘anaforă’ este, deci, folosit în două accepții: (i) într-o folosire restrânsă, acest termen se găsește în opoziție cu ‘cataforă’ și această diferență este fundamental sintactică, referindu-se la ordinea de apariție a celor două elemente (sursa și reprezentantul) în propoziție; ordinea sursă - reprezentant corespunde atunci anaforei, ordinea reprezentant - sursă corespunde cataforei; (ii) într-o accepție mai generală, termenul desemnează fenomenul ca atare, adică ansamblul procedeelelor ce permit un acces indirect la denotație, prin intermediul unei alte expresii lingvistice care, având un sens plin, trimite direct la referent. În această accepție termenul de ‘anaforă’ este folosit fără să se țină cont de ordinea relativă de ocurență a elementelor în enunț, acoperind, deci, atât construcțiile anaforice cât și pe cele cataforice. Aceasta este sensul în care termenul va fi folosit în continuare.

2.3.1. Anaforele nominale

Plecând de la ideea că proprietatea fundamentală a anaforei este coreferențialitatea, unii cercetători consideră că unele substantive pot fi folosite anaforic, în ciuda capacității lor de a desemna direct clasa referenților. Lucrările de semantică desemnează mai multe tipuri de anafore nominale:

(i) **anafore fidele** vs. **anafore infidele** (Kleiber 1986, 1990). Dacă același substantiv, desemnând aceeași entitate și formând centrul sintagmei nominale apare de două ori, atunci este vorba despre o anaforă fidelă. Dacă două substantive au aceeași denotație, dar cel de al doilea este diferit de primul (fiind un sinonim sau un hiperonim¹⁶ al primului), anafora este numită ‘infidelă’. De această dată centrul celor două sintagme nominale este diferit, dar lexemele se găsesc într-o relație semantică precisă (sinonimie sau hiperonomie). În funcție de relația semantică, anaforele se numesc ‘anafore infidele sinonime’ sau ‘anafore infidele hiperonime’. În sfârșit, dacă substantivul constituind centrul sintagmei nominale care este o anaforă infidelă nu este nici un hiperonim, nici un sinonim al antecedentului său, dar este coreferențial cu antecedentul, se vorbește despre o ‘anaforă infidelă atributivă’ (Le Pesant 2002: 39-40). Într-o terminologie ușor diferită, se spune că anaforele fidele se bazează pe o coreferință ‘directă’, în timp ce anafora infidelă rezultă dintr-o coreferință ‘indirectă’.

(54) a. La capătul străzii se vedea **o capelă**. Ghidul ne-a spus că **această capelă** a fost construită în sec. al 18^{lea}.

b. La capătul străzii se vedea **o capelă**. Ghidul ne-a spus că **această bisericuță** a fost construită în sec. al 18^{lea}.

c. La capătul străzii se vedea **o capelă**. Ghidul ne-a spus că **acest locaș sfânt** a fost construit în sec. al 18^{lea}.

d. La capătul străzii se vedea **o capelă**. Ghidul ne-a spus că **această frumoasă construcție în stil gotic** a fost construit în sec. al 18^{lea}.

¹⁶ Amintim că hiperonomia este o manifestare a relației de implicație la nivel lexical. Astfel adjectivele *stacojiu*, *cărămiziu*, *arâmiu*, *fucsia*, *purpuriu*, *vișiniu*, *rubiniu* implică *roșu*. Se spune că *x este stacojiu* implică *x este roșu*. Pentru această serie, adjectivul *roșu* este **hiperonimul**, în timp ce *stacojiu*, *cărămiziu*, *arâmiu*, *fucsia*, *purpuriu*, *vișiniu*, *rubiniu* sunt **hiponimelele** sale. La fel *floare* este hiperonimul cuvintelor *trandafir*, *garoafă*, *narcisă*, *crizantemă*, etc. Incluziunea este unilaterală: termenul sub-ordonat (*trandafir*) implică termenul supraordonat (*floare*), dar nu și invers. Cel puțin o parte a lexicului se prezintă sub forma unor structuri implicative și ierarhizate: *caniș* $\supset$ *câine* $\supset$ *carnivor* $\supset$ *mamifer* $\supset$ *animal*.

[În exemplul (a) cuvântul *capelă* apare de două ori, cea de a doua ocurență fiind o anafora fidelă. Exemplele (b) - (d) ilustrează cele trei cazuri de anafore infidele: în (b) anafora infidelă sinonimică, în (c), anafora infidelă hiperonimică¹⁷, în (d) anafora infidelă atributivă, numită așa pentru că sintagma acest frumos edificiu în stil gotic atribuie o serie de proprietăți elementului denotat.]

(ii) **anafora prin nominalizare.** Această categorie de anafore nominale se manifestă când un verb sau un substantiv este ulterior reluat de un substantiv, ce le nominalizează:¹⁸

(55) a. Ana trebuia **să sosească** în Gara de Nord cu trenul de ora 9. Eram deja pe peron la **sosirea** trenului.

b. [...] omul se enervase deodată și începuse **să strige** [...] că e grăbit, că nu e vreme de pierdut, că trenul pleacă peste mai puțin de o oră [...] Dar cum, înainte chiar de a-și termina **strigătul**, ochii îi căzuseră pe arătătoarele de bronz ale pendulei, el înaintă câțiva pași și se lăsă într-un mod abrupt, neașteptat, pe primul scaun. (Ana Blandiana *Reportaj*, în *Antologia LiterNet* vol. 1, pag. 36)

[Substantivul *sosire* provine din nominalizarea verbului a sosi, care este prezent într-o frază precedentă. În (b) substantivul *strigătul* reia verbul a striga din propoziția precedentă, unde acesta introduce în discurs indirect conținutul propozițiilor pronunțate de personaj.]

(iii) **anafora asociativă.** Propusă de Georges Kleiber (2001), acest tip de anafora este exprimată de o sintagmă nominală cu articol hotărât care introduce un element nou în discurs, element care este legat prin ‘asociere’ cu un element anterior:

(56) a. Paul a intrat în **cameră**. **Fereastra** era deschisă..

b. Jucătorii au intrat pe **terenul de fotbal** dar erau foarte nemulțumiți pentru că **gazonul** era plin de gropi.

[În aceste fraze apar anafore asociative: o cameră normală are cel puțin o fereastră, deci fereastra este ‘asociată’ în mintea locutorilor cu camera, ceea ce face inutilă specificarea fereastra camerei/ acestei camere, care ar transforma anafora asociativă într-o anafora fidelă. În mod similar, jocul de fotbal se desfășoară pe un teren cu dimensiuni precise și acoperit de gazon. Cei mai mulți locutori știu că termenul gazon se referă aici la terenul de fotbal.]

(iv) **anafora zero.** Dacă termenul sursă lipsește dar este subînțeles, se vorbește uneori de o anafora zero:

(57) a. «- Crezi în Dumnezeu, nu-i așa, domnule Ioanide? Eu cred Ø» mărturisi candid Hagienuş cu zâmbetul lui păgân de Silen. (G. Călinescu, *Bietul Ioanide*, vol. 1, pag. 84)

b. De ce unii oamenii **reuşesc să se descurce cu banii**, iar alții nu Ø?.

[În (a), la a doua ocurență a verbului a crede (sintagma prepozițională în Dumnezeu) lipsește. În (b) lipsește propoziția negată, care este evident alții nu reuşesc să se descurce cu banii.]

Am discutat până acum anaforele legate de un fragment de text deja menționat. Alți lingviști, ca de exemplu Francis Corblin (1990b), leagă anafora de fenomenul de saturare anaforică.

Comentariu

Termenul de ‘saturare (semantică)’ prezintă în lingvistică ce puțin două accepțiuni. Semnificația cea mai răspândită privește structura actanțială a verbelor: unele verbe tranzitive, cu semantism bine specificat, pot fi folosite intransitiv (de exemplu, în *Paul citește mult* verbul *a citi* nu este însoțit de un complement direct) deoarece prezintă o saturație semantică.

În cea de a doua accepție, noțiunea de ‘saturație’ desemnează gradul de autonomie referențială a unui anumit element lingvistic (Milner 1982). Expresiile referențial autonome (de exemplu descripțiile definite) prezintă o puternică saturație semantică; pronumele personale de persoana a III^a, în schimb, nu sunt referențial autonome, sunt, deci, slab saturate din punct de vedere semantic. Într-o frază ca *au tăiat părul lui Samson și l-au ars* (Moeschler/ Auchelin 1997), descripția definită *părul lui Samson*, puternic saturată semantică, își transferă semnificatul unui element neautonom și slab saturat semantic, pronumele

¹⁷ Cuvântul *capelă* desemnează o «biserică mică (deseori într-un cimitir)». Este clar că acest cuvânt este un hiponim al cuvântului *biserică* «clădire destinată celebrării unui cult creștin». La rândul său cuvântul *lăcaș de cult* este un hiperonim pentru *biserică*, *sinagogă*, *moschee*, *pagodă*, etc. Cuvântul *construcție* are o sferă semantică încă mai largă, (DEX online s.v.)

¹⁸ Nominalizarea este o transformare care modifică, cu mijloace lexicale, categoria morfologică a unui verb sau a unui adjectiv, ce devin substantive. Nominalizarea rezultă din aplicarea mecanismelor derivării: *a mânca* → *mâncare*, *a răspunde* → *răspuns*, *roșu* → *roșeață*, *ideal* → *idealism*, etc.

personal complement *il*. Milner vorbește de un transfer de referință virtuală de la anaforizant (descripția definită) spre anaforizat (pronumele personal complement) și numește ‘saturație semantică’ acest proces care conduce la o coreferință, atât virtuală cât și actuală, a celor două expresii, deoarece părul tăiat este referențial același cu părul care a fost ars.

În cazul saturării anaforice identificarea referentului pentru elementul anaforizat poate fi făcută nu numai raportându-ne la text (saturare textuală) dar și raportându-ne la situația de enunțare (saturare situațională). Aceste două tipuri de anaforă se regăsesc în analiza comportamentului anaforic al ‘pronumelui’ demonstrativ din limba franceză *celui-ci*, dar și în comportamentul echivalentelor sale din limba română, *acesta* sau *cel*.

Francis Corblin consideră că pronumele demonstrative sunt sintagme nominale ‘adjective fără nume’, producând ceea ce el numește o ‘anaforă nominală’. Georges Kleiber (1991) a arătat că o asemenea concepție nu explică toate folosirile demonstrativului, tocmai pentru că anaforele nominale se pot manifesta dincolo de text, cu referință directă la elemente ce se găsesc în locul extralingvistic de desfășurare al comunicării. Corblin (1990b) și Kleiber (1991) compară exemple de tipul următor:

(58) a. [*Situație. Într-o papetărie, un client spune vânzătorului*]:

«- Dați-mi-l pe **cel roșu**! »

b. Paul a rupt **caietul albastră**, eu l-am rupt pe **cel roșu**. (exemple din Kleiber 1991)

[În primul caz, contextul situațional (la care e posibil să se adauge un gest al clientului), determină identificarea referentului, un anumit caiet. În (b), antecedentul caietului (albastru) este parțial reluat de sintagma anaforică *cel roșu*.]

Cele două operații referențiale, din (58a) și (58b) sunt diferite, deoarece în (a) se face apel la contextul situațional, în timp ce în (b) se manifestă o adevărată reluare anaforică a centrului nominal al sintagmei-antecedent. Aceste reluări anaforice se supun unor constrângeri de natură morfologică (*cel roșu* nu poate avea ca antecedent decât un substantiv masculin sau neutru la singular, spre deosebire de *cea roșie* în enunțuri de tipul *dintre aceste două bluze, o cumpăr pe cea roșie*). Față de alte limbi romanice (franceza, italiana) unde grupul nominal anaforizat are structura articol hotărât + substantiv (fr. *le/ la rouge*, it. *il rosso, la rossa, i rossi*, etc.), în română această nominalizare se realizează prin ocurența așa-zisului ‘articol demonstrativ’ *cel, cea, cei, cele* înaintea adjectivului (*cel roșu, cea roșie, cei roșii, cele roșii*).

Comentariu

Statutul elementelor *cel, cea, cei, cele* este mult discutat în lingvistica românească. *Gramatica Academiei* (2008) le consideră a fi ‘pronume demonstrative semi-independente’ având evoluția *paltonul verde este al meu > acela verde este al meu > cel verde este al meu* (Andra Vasilescu 2008: 246). Maria Iliescu (2006) a arătat că aceste elemente, ce constituie o inovație caracteristică limbii române, trebuie să fie considerat un articol, articolul demonstrativ. Apariția sa este o consecință a faptului că în română articolul hotărât este enclitic, spre deosebire de celelalte limbi romanice unde este proclitic. Articolul postpus care ajunge să facă corp comun cu elementul nominal articulat conduce la o pierdere de expresivitate, pe care româna a recuperat-o prin gramaticalizarea articolului demonstrativ, derivat din demonstrativul ‘normal’ prin afereză. Astfel româna face diferența între o adevărată nominalizare a adjectivului, cu ajutorul articolului hotărât (*roșul este culoarea mea preferată*) și un articol demonstrativ cu referință deictică sau anaforică (*cel roșu îmi place mai mult*).

Limbile romanice occidentale nu fac această diferență la nivelul formei morfologice (fr. *le rouge est ma couleur préférée, le rouge me plaît plus*, it. *il rosso è il mio colore preferito, il rosso mi piace di più*; sp. *mi color preferido es el rojo, el rojo me gusta más*).

În unele cazuri, enunțul poate manifesta cele două strategii de identificare referențială (textuală și situațională) simultan:

(59) Dacă ar fi să-mi cumpăr o umbrelă, aș lua-o pe (a)cea pliabilă verde de acolo.

[În această propoziție obiectul denotat este identificat sau datorită trimiterii la textul anterior (o umbrelă (a)cea pliabilă care se găsește într-o relație hiponimică) și o situație extralingvistică (cea verde de acolo), probabil asociată cu un gest indicativ.]

În cazul unor enunțuri ca (59), Georges Kleiber vorbește de o dublă anaforă, o anaforă nominală și o anaforă definită (Kleiber 1991: 126). Același tip de anaforă se regăsește în cazul unor sintagme nominale fără

substantiv-centru ca *acesta*, *acela*. Exemplele (58a, b) pot să aibă și forma din (60), care și ea păstrează cele două tipuri de identificare a referentului:

(60) a. [*Situație. Într-o librărie, un client spune vânzătorului*]:

«-Dați-mi-l pe **acela**!»

b. Paul a rupt **caietul albastru**, eu l-am rupt pe **acesta**, **roșu**.

c. Dacă ar fi să-mi cumpăr o umbrelă, mi-aș lua-o **pe aceea**.

[*Tipul de anafora constituit de o sintagmă nominală având un adjectiv demonstrativ nu se schimbă prin introducerea unui 'pronume demonstrativ' acesta, acela: în (a) identificarea referentului se face datorită trimiterii la situația de enunțare; în (b) avem o anafora 'clasică', deci textuală, demonstrativul trimițând la o sintagmă nominală prezentă într-o secvență anterioară; în (c) se manifestă o dublă identificare anaforică, demonstrativul acela (probabil însoțit de un gest) face o desemnare situațională, ostensivă, reprezentând în același timp sintagma nominală o umbrelă.*]¹⁹

2.3.2. Anafore și legare

Anaforizarea este asimilată fenomenului cuantificării din logică în multe studii de orientări diverse, mai ales în gramatica generativă (Reinhart 1976 reluat de Chomsky 1981) ca și în diferite variante de aplicare a logicii simbolice în lingvistică, ca Montague (1974), Kamp/ Reyle (1993), Corblin (2002).

Comentariu

Logica simbolică (numită și 'logică formală' sau 'logică matematică'), creată în cea de a doua jumătate a sec. al 19^{lea}, studiază matematica și raționamentul matematic ca limbaj formal. Enunțurile matematice sunt reprezentate de formule utilizate pentru derivări și demonstrații, operații care modelează raționamentele și care sunt interpretate de semantică (teoria modelelor). Modelul interpretativ leagă formulele de universul de referință și le acordă o valoare de adevăr. Logica simbolică se constituie ca limbaj la două niveluri: (i) calculul propozițiilor elementare, care se ocupă în principal de conectori (negație, conjuncție, disjuncție, implicație, echivalență) și (ii) calculul predicatelor, care se ocupă de relațiile dintre predicate și diferitele lor argumente ca și de cuantificare.

Începând cu gramatica Montague (1974), principiile și tehnicile logicii simbolice au fost aplicate la studiul limbilor naturale, direcție de cercetare continuată în principal de teoria generalizată a cuantificării propusă de grupul Galmut (1991), de teoria DRS (Kamp/ Reyle 1993), de teoria SDRT (Asher/ Lascarides 1993, 2003).

Elementele constitutive ale calculului predicatelor sunt termenii individual și predicatele: un predicat însoțit de un anumit număr de termeni individuali (argumente) constituie o propoziție, reprezentată de o formulă. Expresiile se pot manifesta sub forma unor constante, care au o semnificație fixă, sau a unor variabile, care nu au semnificație fixă dar care pot înlocui expresiile de același nivel: există variabile individuale, variabile predicative și variabile propoziționale. Trebuie să adăugăm celelalte categorii de simboluri, conectorii (de tipul *și*, *sau*, *dacă* ... *atunci*) și cei doi cuantificatori care 'leagă' variabilele, în sensul că determină domeniul lor de aplicație, cuantificatorul universal și cuantificatorul individual.

Din punctul de vedere al corespondențelor ce există între un asemenea limbaj formal și limbajul comun, constantele individuale seamănă cu numele proprii, în sensul că fiecare desemnează întotdeauna (adică în toate lumile posibile) aceeași entitate individuală. Variabilele individuale sunt similare pronumelor (mai ales celor personale), în sensul că pot reprezenta orice entitate individuală. Predicatele logice corespund verbelor, substantivelor și adjectivelor calificative, care pot constitui formule în combinație cu una sau mai multe expresii individuale (constante sau variabile), folosite deseori pentru traducerea unor propoziții din limba comună. Conectorii seamănă mult cu conjuncțiile, în timp ce cuantificatorii își găsesc echivalentul aproximativ în articole și în adjectivele nehotărâte de tipul *toți*, *fiecare*, *unii*, *nimeni*, etc.

(61) a. Ion doarme.

b. D(i)

c. Maria este blondă

¹⁹ O analiză aprofundată a comportamentului deictic și anaforic al demonstrativelor *acesta* și *acela* va fi făcută în Capitolul 4, care prezintă deicticele spațiale.

d. B(m)

[Propoziția din (a) are o traducere aproximativă în formula (b), unde D este o constantă predicativă care simbolizează verbul a dormi, în timp ce constanta individuală i traduce numele propriu Ion. Același tip de transpoziție într-o formulă a unui limbaj simbolic apare în (d), unde constantele B și m reprezintă, respectiv, predicatorul logic blond și numele propriu Maria.]

(62) a. Cineva doarme / el doarme

b. D(x)

c. Cineva/ ea e blond(ă)

d. B(x)²⁰

[Pronumele cineva și ea sunt reprezentați, în traducerile simbolice (b) și (d), de variabila individuală x. În această folosire, se spune atât despre pronume cât și despre variabilă că sunt 'libere' pentru că nu se raportează la o expresie anterioară a discursului și nici nu știm sfera lor specifică de aplicare (cineva este un pronume nehotărât care se referă la persoane, dar este o sferă foarte largă).]

În calculul logic de primul ordin, variabilele sunt **legate** de un cuantificator, care explicitează dacă proprietatea atribuită de predicator variabilei se verifică pentru toate elementele mulțimii (în acest caz se folosește **cuantificatorul universal**, (notat (x) sau $\forall x$), «pentru toate elementele x ...») sau pentru un element al acestei mulțimi, cel puțin, situație exprimată de **cuantificatorul existențial** (notat $\exists x$ «există cel puțin un element x care ... »).

(63) a. Toți oamenii dorm.

b. $(\forall x)(Ox \rightarrow Dx)$

c. Unele femei sunt blonde.

d. $(\exists x)(Fx \wedge Bx)$

[În formulele (b) și (d) predicatele O, D și B simbolizează cuvintele om, dormi, blond. Formula (b) se citește «pentru toate elementele x, dacă x este un om atunci x doarme/ are capacitatea de a dormi». Propoziția (c) poate fi tradusă în formula (d): «există cel puțin o entitate x care să fie femeie și care să fie blondă».]

Este evident că există o puternică similitudine între variabilele din calculul predicatorilor și pronumele din limbajul comun:

- cele două categorii pot avea ocurențe libere, ca cele din (62);

- elementele din cele două clase pot fi legate de cuantificatori sau de elemente c lingvistice cu rol semantic similar, ca în exemplele din (63). Mulți determinanți nominali cu semnificație cantitativă (*unii, câțiva, un, toți, orice, doi*, etc.) apar deseori în gramatici la capitolul 'cuantificatori', datorită similitudinii de comportament cu cuantificatorii logici (de exemplu *Gramatica Academiei* 2008).

Există o diferență importantă între anaforele nominale, prezentate în secțiunea precedentă, și anaforele rezultate din legare. Pentru anaforele nominale, principala proprietate necesară este coreferențialitatea; dacă două expresii apar în același cadru discursiv și au același referent, cea de a doua este considerată anaforică. Exemplele (54) – (59) ilustrează această primă categorie de anafore.

În cea de a doua accepție (cea ilustrată în principal de Montague 1974, Chomsky 1981, Kamp/ Reyle 1993), anafora trebuie să prezinte o proprietate suplimentară: în absența antecedentului, adică folosite 'liber', aceste expresii nu reușesc să-și individualizeze referentul, deci pronumele 'libere' sunt din punct de vedere discursiv opace.²¹ Identificarea referentului este făcută indirect, datorită faptului că această entitate a fost deja desemnată în discurs de un alt termen, antecedentul. În paginile următoare ne vom referi la anaforă în această a doua accepție.

²⁰ Astfel de expresii, cu variabile libere, nu sunt considerate formule, ci 'forme propoziționale', care vor deveni formule numai în momentul în care variabilele vor fi legate.

²¹ Am aplicat pronumelor un calificativ propus de Claire Beyssade pentru anumite grupuri nominale: 'un grup nominal este **transparent discursiv** când poate fi folosit ca antecedent al unui pronume în discurs. În caz contrar, este **discursiv opac**.' (Beyssade, 2006b). «„un groupe nominal est **discursivement transparent** quand il peut servir d'antécédent à un pronom dans le discours; Dans le cas contraire, il est **discursivement opaque**”». Deci, în accepția folosită aici, termenul 'opac' nu are semnificația din teoria atitudinilor propoziționale ci se referă la faptul că, în discurs, pronumele nu ajunge să-și identifice referentul. Alți autori (de exemplu Milner 1982) folosesc termenul de 'saturație (semantică)' pentru capacitatea unei expresii lingvistice de a identifica referentul.

Deci locutorul reușește să identifice denotația diferitelor pronume (personale de persoana a III^a, posesive, demonstrative, relative, nehotărâte, etc.) numai datorită faptului că sunt coreferențiale cu un alt element ce apare în frază.

- (64) a. Și, colac peste pupăză, când a cântat diaconul cel nou în biserică, părintele Viron a ținut o predică despre datorințele **fețelor bisericești**, cum mai ales **aceștia** trabă să se ferească de crâșmă, căci în fiecare butoi stau zece draci și umblă să ducă în ispită o față bisericească. (Ion Agârbiceanu, *Moș Viron*, în volumul *Fefelega*, p. 30)
- b. «- **Aparatele** noastre sunt asemeni atâtor altora și mult mai rudimentare decât altele. Pentru noi sunt unice, bineînțeles, dar nu cred că asta ajunge.» Lucia îl aprobă imediat, dar Ionel se îngălbeni de ciudă. Și vocea îi tremura: «- Mi-am închipuit eu... Crăpați de invidie... Las' c-o să vedeți, o să vedeți voi. Eu o să-l aranjez în vitrină. Numai pe-**al meu!**» (Constantin Chiriță *Cireșarii*, vol. 1, pag. 31)
- c. După ce am predat reprezentanța locală a uzinelor "Noel and Noel" și fusesem angajat pentru desen tehnic la noua societate de canalizare a deltei, am cunoscut de mai aproape pe **Narendra Sen** (**care** de pe atunci încă era foarte cunoscut și respectat în Calcutta, fiind cel dintâi inginer laureat din Edinburgh), și viața mea a început să se schimbe. (Mircea Eliade, *Maitrey* pag. 2)
- d. Vânători nu sunt numai acei care trag bine cu pușca, - asta e un lucru cu totul secundar; vânători sunt toți acei care iubesc libertatea și natura, fug de furnicările celorlalți oameni și au darul fanteziei. **Fraților**, **toți** cei care scăpați vânatul, pentru c-ați tras prea departe, spuneți-ne minunatele isprăvi pe care le-ați săvârșit fără martori și eu voi fi mulțumit și fericit să vă ascult. (Mihail Sadoveanu, *Țara de dincolo de negură*, pag. 21)

[Cuvintele scoase în evidență sunt coreferențiale în fiecare frază. În toate aceste exemple, pronumele reușesc să-și desemneze referentul pentru că sunt anafore: pronumele demonstrativ *aceștia* are ca antecedent sintagma nominală *fețele bisericești*, nominalul *aparatele* din (b) este (parțial) reluat de pronumele personal *îl* și de pronumele posesiv *al meu*; în (c) pronumele relativ *care* reia antecedentul *Narendra Sen*, iar pronumele nehotărât *toți* din (d) se referă la interlocutori, desemnați și de substantivul la vocativ *fraților*.]

O întregă serie de expresii deictice pot fi folosite și anaforic, dacă cadrul de referință nu este fixat de contextul imediat de comunicare și dacă identitatea referentului este determinat de coreferința cu o altă expresie din discurs:

- (65) a. [*Situație. Doi prieteni, Petru și Ion, se găsesc în camera lui Ion*]:
ION (*indicând cu un gest o carte*): «- Dacă vrei, poți să iei **cartea asta!**»
b. Acum câțiva ani tata mi-a făcut cadou **romanul 'Război și Pace'** și, de atunci, am recitit **cartea asta** de mai multe ori.
[Exemplele (a) și (b) ilustrează două tipuri de folosiri ale demonstrativului: în (a) folosirea este deictică ostensivă, în (b) sintagma *cartea asta* reia sintagma nominală *romanul 'Război și Pace'*, fiind deci folosită anaforic.]
- (66) a. [...] știind ce-am suferit în lipsa Ioanei, fac socoteli cum m-aș putea vindeca. [...] Îmi spun că poate **atunci** eu am fost vinovat, dar **acum** sunt absolvit de toate și e nedrept să nu fiu cruțat. (Anton Holban, *Ioana*, pag. 35)
b. «- Întâi am să fac rugăciunile cele de cuviință la Maica Domnului », zise ea. «După aceea am să țin post negru douăsprezece vineri în șir. **Pân-atunci**, poate mi se întoarce omul.» (Mihail Sadoveanu, *Baltagul*, pag. 2)
c. «- Un cuvânt explică alt cuvânt și așa mai departe» glumi Novac. «Ceea ce arată că filozofia n-a vrut să te părăsească, deși d-ta ai părăsit-o!». **Atunci** bătrânul întrebă scurt, aspru: «- D-ta ai văzut cum mor oamenii?» (Liviu Rebreanu, *Adam și Eva*, pag. 20)
[În frazele (a) și (b), adverbul *atunci* este folosit deictic, însemnând «nu acum» în opoziție cu momentul vorbirii: în (a) intervalul desemnat de adverbul *atunci* este anterior momentului enunțării, în (b) intervalul este ulterior timpului de codificare, încheindu-se la douăsprezece săptămâni după momentul rostirii mesajului. În exemplul (c) adverbul *atunci* este anaforic, marcând un interval temporal ulterior celui în care personajul Novac a pronunțat cuvintele citate. Adverbul înseamnă «după aceea, după momentul t_n » iar acest punct de reper, t_n , este un interval diferit de momentul vorbirii.]
- (67) a. «- Ce bine am fi petrecut stând la taifas pe o noapte ca asta, cu un om amuzant ca profesorul, cu o sticlă de coniac alături. În fond de asta vine omul la țară, să se asculte mai bine unul pe altul. La București, nu te ascultă nimeni.» «- **Pe asta** să-l bei fără grabă, domnule profesor», glumi Egor. (Mircea Eliade *Domnișoara Cristina*, pag. 9)
b. «-Ș-apoi o să ne arate iarăși pendulul și o să ne spună să-i ascultăm apele. » (Gaitany tăcu, căci știa că **asta** era cea mai mare plăcere a lui Ioanide când mergea la Saferian). (George Călinescu, *Bietul Ioanide* vol. I, pag. 11)

[*Forma din limba vorbită familiară a demonstrativului acesta, asta este folosit deictic ostensiv în exemplul (a), unde desemnează paharul cu coniac pe care locutorul îl oferă interlocutorului; în (b) același pronume demonstrativ este anaforic, reluând un fragment anterior din text, faptul de a asculta sunetul pendulei lui Saferian.*]

- (69) a. «- Unchiul Costache?» îndrăzni să deschidă gura tânărul, pe urmă, intimidat, refăcu întrebarea: «**Aici** șade domnul Constantin Giurgiuveanu?» (George Călinescu, *Enigma Otiliei*, vol. 1, pag. 10)
- b. Damascul a fost pentru mine un adevărat ‘un drum al Damascului’. Acolo, viața mea se schimbă cu totul. Ai crede că asupra acestui oraș Dumnezeu a cernut praful din cele patru colțuri ale lumii. Ajungând **aici**, crezui că-mi dau sufletul. (Panai Istrati, *Chira Chiralina*, pag. 63)
- c. Uitându-se în vitrină, Nuța exclamă: «- Vai, dragă, ce păcat, paftaua mea nu mai e! A luat-o, totuși, cineva, prea stătea de multe luni! Ce rău îmi pare, n-ai idee! » și dădu să plece. **Aici**, neagra providență, reprezentată cinic printr-o vânzătoare tânără, drăguță și cochetă interveni hotărâtor: «- Vai doamnă, dar nu-i nici o nenorocire. Chiar domnul de lângă dumneavoastră a cumpărat-o.» (Victor Loghin, *Paftaua în Antologia Liternet 2002*, vol. 2, pag. 55)

[*Adverbul de loc aici este fundamental deictic, însemnând «în locul în care se găsește locutorul în momentul enunțării mesajului». Exemplul (a) ilustrează o asemenea folosire deictică, desemnând casa la ușa căreia se găsesc cei doi interlocutori. În (b) aici este folosit anaforic, desemnând orașul Damasc. În (c) adverbul aici este folosit în sens anaforic temporal, marcând un moment ulterior celui în care personajul a restit cuvintele, fiind sinonim cu atunci.*]

Cum se întâmplă deseori în lingvistică, granița dintre folosirile deictice și folosirile anaforice nu sunt delimitate strict. Lyons (1977) a observat că același pronume poate fi folosit simultan deictic și anaforic în interiorul aceleiași fraze:

- (70) a. M-am tăiat la **un deget**, la **acesta**.

b. Pe **Maria**, uite-o în grădină.

[*Pronumele acesta reia grupul nominal un deget, este deci anaforic dar degetul este și arătat de locutor, gest ce-l transformă într-un deictic ostensiv; același lucru se poate spune despre pronumele personal în acuzativ o, care reia numele propriu Maria, dar este și însoțit de un gest indicativ, deci o folosire deictic ostensivă.*]

Un exemplu de același tip încă mai interesant este cel propus de Levinson (1983):

- (71) a. M-am născut la Londra și am locuit întotdeauna aici.

b. M-am născut la Londra și am locuit întotdeauna acolo.

[*Adverbele aici în (a) și acolo în (b) se referă la același loc, orașul Londra (folosire anaforică); în același timp aceste două adverbe realizează și o opoziție de tip deictic, deoarece propoziția (a) poate fi pronunțată numai dacă participanții la discurs, sau cel puțin locutorul, se află la Londra. Fraza (b) implică faptul că locutorul și, posibil, ceilalți participanți la discurs, nu se găsesc la Londra. Avem aici o folosire deictică simbolică a fiecăruia dintre cele două adverbe.*]

2.3.3. Deictice temporale și anafore temporale

Alături de persoană și de loc, timpul reprezintă una dintre manifestările fundamentale ale deixisului lingvistic. Caracterul deictic al timpurilor verbale, mai ales al prezentului, este cunoscut de mult timp. Dar există și timpuri care să nu fie deictice? Faptul că vorbim despre ‘timpuri ale trecutului’ (sau ale anteriorității) și ‘timpuri ale viitorului’ (adică ale posteriorității) nu indică oare faptul că și acestea ar avea caracter deictice, deoarece desemnează intervale temporale situate înainte, respectiv după momentul vorbirii?

Se pare că deja celebra *Gramatică de la Port Royal* (Arnaud/ Lancelot 1660) a făcut pentru prima oară diferența între timpuri absolute, care exprimă cele trei valori semantice fundamentale ale temporalității (anterioritate, simultaneitate, posterioritate) raportându-se la momentul enunțării, și timpuri relative, care identifică aceleași relații temporale raportându-se la alte intervale temporale, prezente în discurs (explicit sau implicit). (v. Veters 1993). Informațiile temporale exprimă anterioritatea, simultaneitatea sau posterioritatea unei situații predicative față de un reper.

În limbile indo-europene, timpul situațiilor predicative este exprimat prin două sisteme: sistemul timpurilor verbale și sistemul adverbilor temporale, care contribuie împreună la stabilirea situației în timp și/ sau la precizare cronologiei situațiilor predicative. Deoarece este clar că există adverbiale temporale deictice care nu desemnează momentul vorbirii, ci intervale anterioare sau posterioare acestuia dar care au momentul enunțării ca interval de reper (*acum o oră, ieri, mâine, la anul*, etc.), lingviștii și-au pus problema dacă nu

există și timpuri deictice similare, iar răspunsul a fost pozitiv. Prezentul este considerat timpul deictic prin excelență, deoarece exprimă, în sensul său fundamental, simultaneitatea cu momentul enunțării.

Am văzut că funcția fundamentală atât pentru elementele deictice cât și pentru cele anaforice este cea de identificare a referentului. Pronumele personal *eu* este deictic dacă referentul lui este locutorul. Temporalitatea lingvistică exprimă, de asemenea, o corespondență între elementul sau elementele lingvistice și un interval temporal. Dacă această corespondență se manifestă între o predicăție și momentul enunțării (numit și t_0 sau ‘timpul codificării’, TC, de Levinson 1983: 85), predicăția este considerată deictică:

(72) a. **Locuiesc** pe strada Mirajului, la numărul nouă. Un bloc vechi, cenușiu, bine întreținut. Șobolanii **intră** rar aici. Gândaci însă **există**, **sunt** roșii și vin pe țevi. **Stau** la etajul zece, într-un apartament cu două camere, bucatărie, baie și debara. Ferestrele **sunt** mari și **am** o perspectivă frumoasă. **Văd** linia de tramvai, oamenii care **așteaptă**, podul, parcul cu arbori piperniciți, locul și mobilele de pe malul opus, scăldate-n fiecare dimineață în lumina răsăritului. Majoritatea colocatarilor mei **se bucură** de această priveliște. **Sunt** oameni liniști, meditativi, cu ocupații serioase. **Conviețuim** în bună înțelegere. (Răzvan Petrescu, *Jurnalul unui locatar*, în *Antologia Liternet* 2002 vol. 1, pag. 78)

b. **Ajung** la tipul cu troleibuzul. Mă **străduiesc** zadarnic să roșesc. Tipul îmi **smulge** mâna din umăr, mi-o **pune** la loc și **pronunță** câteva sunete pe care nu le **descifrez**. **Zâmbește**. De sub fruntea lui, destul de îngustă de altfel, **ghicesc** încordarea aproape disperată de a-și aminti ceva. Dacă-i și el inginer, **sunt** pierdut. (Aureliu Busuioc, *Unchiul de la Paris*, pag. 11)

[Toate verbe la prezent de mai sus exprimă simultaneitatea cu t_0 . În (a) timpul codificării este momentul în care locutorul scrie aceste fraze, deci folosirea lor este deictică. Fragmentul conține mai ales verbe statice, ce prezintă situații predicative ce se manifestă în intervale de timp mai mari, dar care includ momentul TC. În (b) apar verbe dinamice, locutorul descriind acțiunile pe măsură ce acestea se desfășoară, înlănțuirea lor constituind un fragment de narațiune. Caracterul deictic rezultă din faptul că acțiunile descrise sunt simultane cu momentul relatării lor.]

Lingviștii și-au pus întrebarea dacă trebuie să considerăm deictice numai formele simultane cu momentul enunțării. Într-un sens restrâns se spune numai despre prezent că este deictic, atunci când denotă timpul enunțării. În această concepție strictă, un perfect compus sau un viitor nu ar fi deictice, pentru că aceste timpuri individualizează intervale temporale care precedă, respectiv urmează momentul t_0 . O asemenea concepție este în contradicție cu ideea că adverbele *ieri* și *mâine* sunt deictice, idee pe care nimeni nu pare să o pună la îndoială, în ciuda non-simultaneității intervalului temporal pe care îl desemnează cu momentul vorbirii (Kleiber 1993). În accepția curentă, o situație predicativă este deictică **dacă punctul său de reper este timpul enunțării mesajului**.

(73) a. «- Dar nu, la Manigomian nu mai mă duc! Soră-sa **e imposibilă**.» «- **A murit**, domnule, **acum un an**» încercă Gaîtany a întrerupe argumentația. (George Călinescu, *Bietul Ioanide*, vol. 1, pag. 12)

b. «- **Sunt** prea sensibilă, vai, **sunt** prea impresionabilă ca să pot rezista la asemenea încercări. Mă **tem** că **am să plâng** ...» (Aureliu Busuioc, *Unchiul de la Paris*, pag. 19)

[În (a) predicatul *e imposibilă* exprimă o stare care este valabilă în momentul în care personajul Ioanide vorbește; perfectul compus *a murit* relatează un eveniment anterior momentului vorbirii, informație întărită și precizată de adverbialul deictic *acum un an*. În (b) viitorul *am să plâng* exprimă o posibilă acțiune posterioară, care se raportează la prezentul deictic al verbului *regent* *mă tem*.]

Caracterul deictic al temporalității a fost recunoscut de mai multe secole, în schimb ideea existenței unei anafore verbale este mult mai recentă, fiind exprimată de James McCawley (1971), apoi reluată și aprofundată de Barbara Hall Partee, în două articole foarte cunoscute (Partee 1973, 1984).

Pornind de la ideea existenței unui mare număr de asemănări între sintagma nominală și sintagma verbală, Barbara Partee ajunge la concluzia că există similitudini între folosirea anumitor timpuri verbale și folosirea anaforică a pronumelor:

- dacă un timp își are propriul punct de referință, ancorat în situația de comunicare, folosirea sa este **deictică**;

- dacă un timp, t_n , are ca reper un alt moment temporal, t_m exprimat deja în text, folosirea este **anaforică**, iar timpul-reper t_m devine astfel un timp-antecedent anaforic al timpului t_n .

Distincția încearcă să explice modul în care vorbitorii ajung să înțeleagă raporturile temporale care există între diferitele predicății. Într-un mic text, ca cel din (74), evenimentele sunt situate într-un timp anteriorul momentului enunțării, dar această simplă observație evidentă contribuie prea puțin la înțelegerea relațiilor temporale din enunț:

- (74) a. Ion s-a ridicat din pat [în t_m], s-a dus [în t_n] la fereastră și a deschis [în t_o] obloanele. Soarele strălucea [în t_p]. A închis [în t_r] din nou obloanele și s-a întors [în t_s] în pat. Nu se simțea [în t_i] în stare să înfrunte ziua. Era [în t_u] prea deprimat.
- b. **În dimineața aceea**, Ion s-a ridicat din pat, s-a dus la fereastră și a deschis obloanele. Soarele strălucea. A închis din nou obloanele și s-a întors în pat. Nu se simțea în stare să înfrunte ziua. Era prea deprimat.
- c. **În ziua de 26 august 2015, la ora 8 dimineața**, Ion s-a ridicat din pat, s-a dus la fereastră și a deschis obloanele. Soarele strălucea. A închis din nou obloanele și s-a întors în pat. Nu se simțea în stare să înfrunte încă o zi. Era prea deprimat.

[Se pune problema relațiilor temporale care există între predicțiile din aceste exemple. Receptorul nu are nici o dificultate să-și dea seama că o parte din predicții se succed în timp. Este clar că secvența evenimentelor este a_se_ridica (în t_m) → a_se_duce_la_fereastă (în t_n) → a_deschide_obloanele (în t_o) → a_se întoarce în pat (în t_s). Intervalele temporale în care se desfășoară predicțiile dinamice formează de asemenea o succesiune lineară; $t_m > t_n > t_o > t_p > t_r$ (unde '>' simbolizează relația 'mai târziu, ulterior'). Cele trei predicții statice (a_străluce, a_nu_se_simți în stare și a_fi_deprimat) se manifestă în intervale de timp mai lungi, care conțin secvența $t_n \rightarrow \dots \rightarrow t_r$. Pot apărea și informații adverbiale suplimentare, ca cele din (b) și (c), dar prezența lor nu schimbă raporturile temporale ce se manifestă între predicții.]

După Barbara Partee, într-o succesiune ca cea din (74), timpul primei predicții constituie reperul, deci antecedentul, în raport cu care vorbitorii situează cea de a doua predicție, care servește la rândul ei drept antecedent celei de a treia predicții, și așa mai departe.

Există, totuși, mai multe particularități ale anaforei verbale dacă o comparăm cu anafora pronominală sau nominală: atât în cazul anaforei pronominale cât și în cazul anaforei nominale există cu adevărat o relație de coreferențialitate între pronume sau sintagma nominală și antecedentul lor, ambele expresii (nominal – pronume, nominal - nominal) desemnează același obiect din realitate. Nu există exact aceeași situație în cazul anaforelor verbale:

- (75) a. **Ion** a sosit la birou la opt și un sfert. (Ø) Întârziase și **îi** era frică de ce o să spună șeful.

b. Ion **s-a ridicat, s-a dus** la fereastră și **a deschis** obloanele.

[După cum se poate vedea, în (a) referentul numelui propriu Ion, al subiectului inclus de verbul întârziase și al pronumelui îi este aceeași persoană, iar numele propriu Ion este antecedentul subiectului inclus și al pronumelui anaforic. În plus, pronumele îi este complement indirect, al doilea argument al construcției verbale a-(i) fi frică. Situația este diferită în cazul anaforelor verbale din (b) căci timpul celei de a doua predicții s-a dus (în t_n) nu este identic cu timpul antecedentului s-a ridicat (în t_m) ci succesiv ($t_n > t_m$). În plus, o a treia ocurență a unui perfect compus a_deschis (în t_o) nu are ca antecedent momentul t_n ci predicția care îl precedă imediat ($t_m > t_o$).]

- (76) a. (În timp ce) Ion **scria** o scrisoare, Maria **citea** ziarul.

b. (Când) Paul **a intrat** în cameră, Maria **se uita** la televizor.

[În (a) avem două verbe la imperfect ce exprimă același tip de acțiune durativă; chiar în absența unei locuțiuni conjunctive temporale de tipul în timp ce, se înțelege că cele două intervale sunt cel puțin parțial simultane. Verbele din exemplul (b) sunt la timpuri diferite iar tipul semantic al lexemului este de asemenea diferit: verbul a intra este dinamic, non durativ, cu limită finală; aceste caracteristici sunt întărite de semantismul perfectului compus, în timp ce verbul a se uita este durativ, fără limită finală, la o formă imperfectivă. Aceste două caracteristici combinate (semantismul lexemului verbal și semantismul formei morfologice) fac să se înțeleagă că intervalul temporar desemnat de verbul a intra coincide parțial cu intervalul mai lung ce corespunde verbului a se uita.]

Problema identificării intervalului temporal al predicțiilor e complicată dacă ținem seama numai de timpurile verbale, deoarece într-o asemenea viziune limitată anumite relații de ordine cronologică între situațiile predicative sunt greu de înțeles:

- (77) a. Paul **a căzut**. Ion l-a **ajutat** să se ridice. **Au început să alerge** spre plajă.

b. Paul **a căzut**. Ion l-a **împins**.

c. Ion **a intrat** în cameră. Maria **vorbea** la telefon cu Ana. (Kleiber 1993: 137)

d. Ion **a intrat** în cameră. (Apoi) Maria **a vorbit** la telefon cu Ana. (Kleiber 1993: 137)

[Verbele la perfectul compus din (a) exprimă o succesiune de evenimente, timpul primului verb constituie antecedentul temporar al verbului succesiv (a_căzut la $t_m \rightarrow$ a_ajutat la t_n , unde $t_m > t_n$); la rândul său, intervalul

desemnat de *a_ajutat* este antecedentul verbului care urmează (*a_ajutat*, în $t_n \rightarrow$ *au_început_să_alerge* în t_p , unde $t_n > t_p$). Temporalitatea secvenței verbelor din (a) coincide cu succesiunea lineară $t_m > t_n > t_p$ și cu ordinea de ocurență a sintagmelor verbale în text.

Dacă interpretăm propozițiile din (b) ca fiind legate de relația cauzală (căzătura lui Paul a fost provocată de gestul lui Ion), verbele la perfect compus exprimă o ordine temporală inversă ordinii ocurenței în text: intervalul desemnat de verbul *a_împins* în t_m este anterior celui desemnat de *a_căzut* în t_n , deci $t_m > t_n$.

Există de asemenea cazuri în care înlocuirea imperfectului printr-un perfect compus schimbă simultaneitatea parțială într-o succesiune: în (c) intervalul temporal atribuit lui *a_intrat* este inclus în intervalul temporal al verbului *vorbea*, în timp ce în (d) cele două predicatii par să se urmeze: mai întâi Ion a intrat și apoi Maria a vorbit la telefon cu Ana.]

Cum se explică complexitatea relației anaforice (dacă este vorba cu adevărat de o relație anaforică) în cazul temporalității verbelor? Un răspuns ne este oferit de Georges Kleiber (1993). Rolul fundamental al pronumelui este cel de a desemna o entitate referențial identică cu denotația unui alt fragment de discurs, fragment cer îl precedă (coreferință), evitând astfel repetiții supărătoare și scurtând mesajul, făcând, deci, ca enunțul să fie mai economic. Spre deosebire de anaforele pronominale sau nominale (care reiau informațiile semantice ale antecedentului în totalitate), anafora verbală privește numai **un** element al predicatiei, și anume timpul. Celelalte informații semantice ale verbului rămânând în afara anaforei:

«Faptul esențial este acela că timpurile gramaticale sunt folosite, într-adevăr, printre altele, ca să marcheze un moment, nu cu scopul de a face referință la un moment. Rolul lor nu este acela de a identifica un interval temporal care să fie obiectul referinței, așa cum un pronume ne invită să identificăm un individ ce constituie referentul acestui pronume. După cum observă Partee (1984: 256), perioada de timp pe care o determină nu ar putea să fie tratată ca referent al unui pronume, adică ca un argument al unui predicat. Nu ar putea fi luat ca referent în sensul de individ, adică de entitate izolată din universul extralingvistic (sau în lumile posibile). Motivul este că misiunea lor ‘referențială’, dacă o putem numi astfel, este secundară.»²² (Kleiber 1993: 147)

Pentru a ne da seama care este adevăratul referent al verbelor, trebuie să luăm în considerație mai multe elemente. Trebuie mai întâi să facem diferența între (i) semnificațiile morfemelor verbale, semnificații care aparțin categoriilor morfologice de timp, aspect, modalitate, alături de număr, de persoană și de diateză; (ii) caracteristicile semantice fundamentale ale lexemului sau temei verbului, numite *Aktionsart* (sau modul acțiunii), care exprimă caracteristicile sale semantice inerente.

În comparație cu celelalte categorii ale verbului, studiul modului acțiunii este relativ recent, termenul fiind preluat de Garey (1957) din studiile dedicate categoriei aspectului în germană. Garey studiază verbele din limba franceză și face o distincție clară între *Aktionsart* «modul acțiunii» (caracteristicile semantice inerente ale lexemului verbal) și valorile sale aspectuale (perfectiv și imperfectiv). În cadrul modului acțiunii, Garey identifică două mari categorii, verbele telice (de la cuvântul grec *telos* «scop») și verbele atelice. Evenimentele non telice nu au o limită finală, adică nu au o limită ‘naturală’ (ex. *Ion dormea de o oră*). Predicațiile telice includ în semnificația lor o limită, în sensul că situația predicativă încetează în momentul în care ‘scopul’ a fost atins, adică a ajuns în faza ei finală. De exemplu în *Ion a intrat în cameră*, acțiunea de a intra încetează în momentul în care Ion a depășit pragul camerei.

Există un mare număr de clasificări ale modului acțiunii, care continuă, toate, faimoasa clasificare a lui Vendler (1967), care grupează predicațiile în patru categorii: (i) **stări** (engl. *states*) care au trăsătura [-dinamic] (*locuiește într-o casă cu două etaje, cartea este groasă*, etc.); (ii) predicațiile dinamice care nu sunt telice sunt numite **activități** (engl. *activities*): *doarme de o oră, se plimbă în parc*; predicațiile telice sunt împărțite în (iii) **predicații telice durative** (numite în engleză *accomplishments* «realizări» cum ar fi *a scris scrisoarea, a preparat o salată*) și (iv) **predicații telice non-durative** sau **instantanee** (numite de Vendler *achievements* «succese, îndepliniri»): *a găsit portofelul, a zărit-o pe Maria în mijlocul mulțimii*.

²² «Le fait essentiel est que s'ils [= les temps grammaticaux] servent bien, entre autre, à marquer un moment, ce n'est pas avec le but de référer à ce moment. Leur rôle ne consiste pas à identifier un intervalle temporel qui serait l'objet de référence, comme un pronom invite à identifier un individu qui constitue alors le référent de ce pronom. Le laps de temps qu'ils déterminent ne saurait, ainsi que le note Partee (1984: 256), être traité à la manière du référent d'un pronom, c'est-à-dire comme l'argument d'un prédicat. Il ne saurait pas non plus être pris comme un référent dans un sens d'individu, c'est-à-dire d'entité isolée du monde extralinguistique (ou dans un monde possible). La raison en est que leur tâche 'référentielle', si on veut l'appeler ainsi, n'est qu'ancillaire.»

Comentariu

Distincția dintre predicățiile telice durative și cele instantanee se referă în principal la câteva particularități, multe legate de limba engleză, deoarece: (i) cele două clase de predicate reacționează diferit la adverbiale ca *timp de $X_{\text{ timp}}$* (*Ion a scris scrisoarea timp de o oră*, **Maria a găsit cheile timp de o oră*); (ii) numai pentru predicățiile telice durative se manifestă o relație de implicație cu formele progresive (*John wrote the letter for an hour* «Ion a scris scrisoarea timp de o oră» implică *John was writing that letter (during an hour)* «Ion a scris / a stat de a scris / a stat și a scris scrisoarea (timp de o oră)» - deci acțiunea de a scrie s-a manifestat în toate sub-intervalele acestei ore. O asemenea implicație nu se manifestă pentru predicățiile telice instantanee, care se evidențiază numai în faza finală a intervalului, interval și el foarte scurt (*zărești, găsești, intri, ieși* într-un interval atât de scurt încât nu are sub-intervale – deci *he found his keys* «el și-a găsit cheile» nu implică **he was founding his keys* «*el era pe cale de găsit/ de a găsi cheile», construcție, de altfel, semantic imposibilă); (iii) faptul că numai verbe exprimând acțiuni telice durative pot avea ca regent verbe ca *to stop* «a întrerupe, a opri», *to finish* «a termina», etc. (*he stopped writing the letter* «s-a oprit/ s-a întrerupt din scris scrisoarea», **he stopped finding his keys* «*s-a oprit / s-a întrerupt din găsit cheile»). Pentru fiecare clasă, Vendler a formulat mai multe teste care să permită clasificarea diferitelor predicății.

Toate verbe telice în faza lor finală instalează o stare nouă, de exemplu creează un obiect nou (Agentul face ca scrisoarea să existe) sau o proprietate nouă (*rufele au fost spălate* implică că în faza finală rufele, înainte murdare, sunt curate, *cheile au fost găsite* implică că înainte cheile erau pierdute sau rătăcite, dar în faza finală ele nu mai sunt așa). Carola Smith (1991) a descoperit că există verbe telice punctuale care nu introduc o stare nouă (*a tuși, a sări coarda, a bate la ușă*). A numit aceste predicății ‘semelfactive’.

Aceste distincții și clasificări au condus la o lungă serie de dezbateri căci, dacă există reprezentanți tipici pentru fiecare clasă, există și un mare număr de predicate care reacționează diferit la teste și care sunt, deci, greu de clasificat. (Se pot vedea astfel de dezbateri, de exemplu în Van Voorst 1992, Verkuyl 1993)

S-a constatat că distincția dintre predicățiile telice durative (*Accomplishments*) și cele instantanee (*Achievements*), ca și introducerea categoriei semelfactivelor nu au condus la rezultate foarte semnificative în studiul categoriilor de timp și aspect. De asemenea multe clasificări ale modului acțiunii propuse în anii '80 a secolului trecut nu a permis să se facă mari progrese. Această direcție de cercetări a fost criticată de Hank Verkuyl, care a propus o abordare diferită.²³ Continuând linia de cercetări propusă de Verkuyl (1993), majoritatea studiilor recente despre timp și aspect au adoptat o clasificare a modului acțiunii (*Aktionsart*) în trei clase. Am adoptat clasificarea tripartită formulată de Patrick Caudal (2000):

- stări, caracterizate de trăsătura [- dinamic], ce cuprind predicății ca *vila se găsește la poalele colinei, Ion o admiră pe Maria*;
- procese, având trăsăturile [+ dinamic], [- telic] *Ion alergy, Maria înotă de un sfert de oră, Vasile doarme*;
- finitudini, termen pe care îl propunem pentru predicățiile cu trăsăturile [+ dinamic] și [+ telic]: *Ion a mâncat un măr, Maria a ieșit în grădina*.

În această clasificare, stările și procesele corespund stărilor (*states*) și activităților (*activities*) din clasificarea lui Vendler (1967). Categoria finitudinilor acoperă două grupe de predicății telice, atât pe cele durative (*accomplishments*) cât și pe cele punctuale (*achievements*). Tot aici ar intra și semelfactivele.

Când vorbim despre informațiile transmise de verb și de referentul lui, trebuie să avem în vedere mai multe elemente: (i) elementele semantice ale modului acțiunii, adică informațiile transmise de lexemul verbal; (ii) informațiile transmise de morfemele verbale. Acestea transmit două categorii de informații: informații care așază predicățiile în timp și informații care exprimă modul de manifestare a modului acțiunii, așa-numitul ‘punct de vedere aspectual’. Aspectul ne spune dacă predicăția este sau a fost în curs de desfășurare (*Maria telefona*) sau dacă și-a atins faza finală (*Maria a ieșit din cameră*). Aceste două categorii de date semantice se combină, îmbinare din care rezultă semnificația complexă pe care o transmite fiecare verb. Pentru toate aceste motive Georges Kleiber crede că nu ar trebui să vorbim despre anaforă verbală înainte de a îngloba în acest concept elementele semantice constitutive ale referinței verbale (Kleiber 1993: 160).

²³ Verkuyl (1993) a discutat diferitele clasificări propuse (Zeno Vendler 1967, Jack Hoeksema 1983, Alex Mourelatos 1978, David Dowty 1979, Lauri Carlson 1981) pentru care face și un tabel comparativ. Proprietățile semantice (numite de unii autori ‘parametri’) luate în considerație de acești autori sunt tranziția de la un punct la altul, caracterul limitat al intervalului, dimensiunea intervalului; prezența sau absența caracteristicii este notată cu + sau - pentru fiecare clasă. Verkuyl a criticat acest tip de clasificare, clasele sunt rigide, autorii se ocupă puțin de expresia lor lingvistică a acestor clase, ceea ce dă impresia că este vorba mai degrabă de categorii ontologice decât lingvistice. Verkuyl propune în locul unei asemenea abordări (care exprimă o ‘viziune globală’ asupra aspectului) o viziune ‘compozițională’ care conține elementele ce determină aspectul nu numai din sintagma verbală, dar și din sintagma nominală. Informații semantice privind proprietatea de aditivitate și de cantitate specifică conduc la delinerea a trei categorii de enunțuri - cele ce exprimă stări, procese și evenimente.

Acum suntem în măsură să discutăm elementele pe care nu le-am putut explica înainte din exemplele (75b), (76) și (77). În (77c), diferența dintre cele două predicatii constă în faptul că verbul *a intra* este telic și punctual, în timp ce sintagma verbală *a vorbi la telefon* exprimă un proces, ce se desfășoară într-un anumit interval (deschis). Este deci ușor de înțeles că intervalul în interiorul căruia are loc conversația telefonică a Mariei este mai lung decât intervalul necesar intrării lui Ion. Perfectul compus asociat cu o predicatie telică, accentuează ideea că predicatia a atins faza finală, fiind, deci, încheiată. O secvență de lexeme având structura lexem verbal telic + perfect compus favorizează interpretarea unei înlănțuiri de predicatii în succesiune, după cum se vede în (77a) și în (77d) care, în cel puțin una dintre interpretările lor, prezintă cele două situații predicative ca succedându-se una celeilalte.

Imperfectul exprimă deseori, după cum îi spune și numele, aspectul imperfectiv, adică faptul că predicatia se găsește în faza sa internă, fără să știm dacă va ajunge sau nu la faza finală. Există, deci, o empatie între modul acțiunii numit proces, lipsit de faza rezultantă și imperfect, compatibilitate care se traduce prin înalta frecvență a asocierii lor.

Pentru a explica situațiile de la (77a, b), trebuie să ne referim la relațiile retorice între fraze, așa cum au fost ele descrise de cadrul teoretic SDRT al lui Asher / Lascarides.

Comentariu

Teoria SDRT (*Segmented Discourse Representation Theory*) este un model reprezentational, rezultat al extensiunii teoriei DRT (*Discourse Representation Theory*) creată de Hans Kamp (v. Kamp / Reyle 1993). Propusă inițial de Nicholas Asher (1993) și dezvoltată de Asher/ Lascarides (1993, 2003), teoria SDRT urmărește să extindă semantica dinamică în așa fel ca să poată descrie interfața semantică-pragmatică. Principalele relații retorice studiate de SDRT sunt: **Narațiunea** (*Victor a deschis ușa și a intrat în cameră*), **Fundal** (*Victor a deschis ușa. Camera era goală*), **Explicație** (*Victor scoase un strigăt de durere. Se lovise de fotoliu*), **Rezultat** (*Victor s-a lovit de fotoliu și a scos un strigăt de durere*), **Elaborare** (*Dora a fost ieri foarte cuminte: a ajuns la timp la școală, a urmărit atent explicațiile profesorilor, și-a făcut toate temele și și-a ajutat mama să pregătească masa de seară*).

Deseori receptorul înțelege relațiile temporale care există între predicatiile propozițiilor formând un tot coerent pentru că înțelege relațiile retorice care există între aceste propoziții: dacă propozițiile constituind un text se găsesc în relația discursivă numită Narațiune, ca în (75b) (77a, d), atunci ordinea de ocurență a sintagmelor verbale coincide cu ordinea temporală a situațiilor predicative. Dacă este în schimb vorba despre de o Explicație, atunci ordinea cronologică este contrară ordinii de ocurență a predicatiilor din text, ca în (77b). Dacă între două propoziții se manifestă relația de Fundal, ilustrată de exemplele (76b), (77c), cea de a doua predicatie exprimă o stare sau un proces care se desfășoară într-un interval temporal mai mare și care include intervalul primei predicatii.

Spre deosebire de anafora pronominală, studiul anaforei verbale se găsește încă la început. Pentru moment, cercetările s-au concentrat numai pe anafora temporală, dar timpul reprezintă, așa cum am văzut, numai **un** element din ansamblul informațiilor semantice transmise de verb. Un asemenea demers este, evident, incomplet, deoarece nu explică o întreagă serie de fenomene, motiv pentru care a fost criticat, de exemplu, de către Georges Kleiber (1993), care sugerează oarecum să se renunțe la acest concept. Dacă considerăm diferențele care există între anafora pronominală și cea verbală, ne putem întreba dacă este legitim să aplicăm termenul de ‘anaforă’ acestor fenomene legate de predicatie. Devine din ce în ce mai clar că în studiul anaforei verbale (dacă despre anaforă este vorba) trebuie să se țină cont de multe alte elemente, cum ar fi aspectul, modul acțiunii, cuantificarea, relațiile retorice din interiorul textului.

Introducerea anaforelor (nominale sau verbale) în teoria discursului este cauzată de rolul fundamental pe care acestea îl joacă în constituirea coerenței textului, fapt evidențiat de teoriile DRT și SDRT. Acest fapt ne permite să presupunem că noțiunea de anaforă verbală nu va fi abandonată și că lingviștii vor continua să o studieze în întreaga ei specificitate și complexitate.

2.4. Referința non deictică și non anaforică

Stephen Levinson (1983) a vorbit de un alt tip de folosire a elementelor cu capacități referențiale incomplete (pe lângă cele prezentate în secțiunile precedente), și anume folosirile non deictice și non anaforice. Acest fenomene au fost mai puțin studiate, deși conduc, în general, la o schimbare a situației de enunțare.

(78) a. O tăcere de câteva minute înlesni bătrânului să-și înghită nodul de emoție, ce-l îneca, și să urmeze: «- **Tu ești** singurul băiat din familia noastră. **Să rămâi** aici, pe pământul ăsta, **să nu te miști** și **să nu-l dai** nimănui să **ți-l**

îngrijească, **să nu-l arendezi**, că arendașii sunt molii - **m-ai înțeles?**» «- Da, nene.» (Duiliu Zamfirescu, *Viața la țară*, pag. 7)

- b. Învăț să **te iubești pe tine** pentru a-i putea iubi pe alții, dar ai grija sa nu devii narcisist..., așa **te** vei iubi numai **pe tine**... (<http://bancuri2014.ro/ai-grija-sa-nu-devii-narcisist/>)

- c. Dacă **tăceai**, filozof **rămâneai**. (Proverb)

[Exemplul (a) ilustrează folosirea deictică simbolică a formelor de prima și a doua persoană (pronume și verbe) care se referă la locutor și la interlocutor²⁴; în (b), care este o maximă și (c), un proverb, tu, pe tine și formele de persoana a II^a a verbului nu se referă la interlocutor, ci la oameni în general.]

- (79) a. Ca să nu rămână repetent și **anul acesta**, mam'mare, mamița și tanti Mița au promis tânărului Goe să-l ducă-n București de 10 mai. (I. L. Caragiale, *D-I Goe*, Wikisource)

- b. Că-z eu ce vă spun în toate zilele, măgarilor! Și vă muștruluiesc (*foarte sentimental*) cu **acea dragoste**, cu **acel devotămînt** cu care un adevărat părinte pîntru copiii lui m'rog! Ca să scot și din voi oameni ... și voi (*foarte mîhnit*) n-ascuțați! (I. L. Caragiale, *Emulațiune*, Wikisource)

- c. Am înțeles din vizita aceea un lucru mult mai important decât părea la prima vedere: am înțeles de ce de când lumea și pămîntul **acei care n-au** îi vor urî **pe-acei** care au [...] (Ileana Vulpescu, *Arta Conversației*, pag. 45)

[Acele exemple ilustrează două folosiri ale demonstrativului. În sintagma anul acesta din (a) demonstrativul este folosit deictic, intervalul desemnat include momentul formulării mesajului, deci acțiunea se petrece în anul în care Caragiale a scris acest text.

Demonstrativele pot avea un sens foarte general, denotînd o largă categorie de persoane, dacă este urmat de o propoziție relativă. Sintagmele *acea dragoste* și *acel devotament* din (b) se referă la sentimentele pe care marea majoritate a părinților le au față de copiii lor. O asemenea folosire generală nu poate fi deictică, pentru că nu se raportează la cadrul imediat al comunicării. Nu este nici anaforică, pentru că nu are un antecedent. Este deci non deictică și non anaforică.

Aceleași observații se pot face despre folosirea demonstrativului în exemplul (c) unde sintagma *acei care n-au* (avere/ bunuri) denotă pe toți oamenii săraci iar *acei care au* - la toți oamenii bogați.]

- (80) «- Prea-grațioasa mea prietenă, lucrul merge bine; am obținut de la profesor nota dorită; decât **acum**, am nevoie să știu numele protejatului matală. » (I. L. Caragiale, *Lanțul slăbiciunilor*, Wikisource)

- b. - Inginerul se-nvoiește cu planul dumatle? - **Acum**, nu! Dar nici banii nu vrea să-i înapoieze. (Vlad Mușatescu *De-a puia gaia*, pag. 153)

- c. «- Ce crezi de arme? Le predăm? [...]» «- **Alta acum!** Știi că am îngropat armele la Domașnea, de vor afla, vor face mult rău! » (Filon Verca, *Parașutiștii*, pag. 168)

[Acele propoziții exemplifică două folosiri ale adverbului acum, unul dintre elementele fundamentale ale deixisului temporal, deoarece are semnificația «în momentul când se vorbește, în prezent». O asemenea folosire deictică se vede în (a): locutorul are nevoie de o anumită informație în momentul în care vorbește.

În (b) acum este un marcator discursiv care, împreună cu negația nu, exprimă opoziția față de propoziția precedentă, acum nu semnifică «de fapt, nu». Adverbul nu este deictic pentru că nu se referă la momentul vorbirii și nu este nici anaforic, pentru că nu are antecedent. Deci este non deictic și non anaforic.

Tot opoziția față de conținutul semantic al propoziției anterioare este exprimată de expresia *alta acum* care este sinonimă cu nici vorbă, câtuși de puțin, deloc, etc. Deci adverbul acum aici nu este nici deictic nici anaforic, ci parte a unui marcator discursiv ce denotă dezaprobarea, respingerea unei propuneri făcută de interlocutor.]

- (81) a. Un suspin greu și înădușit ce auzii în colțul capelei unde mă aflu mă făcu să-mi întorc iute capul și văzui un om îngenunchat lângă mine, care părea a fi într-o meditație dureroasă. Curiozitatea mă împinse să fac vro două pași spre el; **atunci** tânărul își ridică capul și se uită la mine. (V. Alecsandri, *Buchetiera de la Florența*, Wikisource)

- b. O babă vede o coadă mare și întreabă: «- Ce se dă?» «- Au sosit ceasuri din URSS.» «- **Atunci** stau și eu. Pe al meu îl recunosc și dintr-o mie!» (Gheorghe Rafael Ștefănescu, *Amintiri din România socialistă*, pag. 28)

- c. - Dragă Metaforel, expresia 'a face curte' e incompletă. E întreagă și poate fi discutată **numai atunci când** îi adaugi și persoana care face curte. (Ionel Teodoreanu, *La Medeleni*, vol. 2, pag. 93)

²⁴ Dacă considerăm ca definitorie pentru anafora incapacitatea de a identifica singure referenții, atunci pronumele personale *eu, tu, noi, voi* nu pot fi niciodată anaforice, deoarece își păstrează întotdeauna această capacitate. Dacă avem într-o frază mai multe ocurențe ale unui pronume personal din această serie și cunoștințele privind contextul de enunțare ne permit să identificăm referenții primei ocurențe, celelalte apariții ale respectivului pronume nu își identifică denotația pentru că se raportează la ocurența precedentă, ci pot să o facă independent. Dacă cadrul de comunicare este cunoscut, fiecare pronume de persoanele întâi și a doua își identifică referenții fără să recurgă la vreun 'antecedent'. Diferitele ocurențe ale pronumelui *eu, tu, noi, voi* pot fi, deci, coreferențiale, dar nu există folosiri anaforice.

[Adverbul atunci face și el parte din categoria elementelor cu posibile folosiri deictice, deoarece se opune adverbului acum: dacă acum are trăsătura [+prezent], adverbul atunci are trăsătura [- prezent], putând desemna atât intervale temporale anterioare momentului vorbirii cât și intervale posterioare acestuia. În (a) atunci este însă anaforic, marcând o succesiune de tip narațiune: intervalul desemnat este ulterior celui al predicăției precedente, marcând cronologia: (eu) făcui doi pași → (el) ridică capul → (el) se uită la mine.

În (b) atunci înseamnă «în consecință. deci», personajul rămâne la coada pentru că speră să-și recupereze ceasul furat de soldații sovietici în timpul ultimului război mondial.

În (c) adverbul atunci are un sens mai general, fiind urmat de o propoziție relativă. Atât în (b) cât și în (c) folosirea lui atunci este non deictică și non anaforică.]

(82) a. ȘTEFĂNIȚĂ: Destul am vorbit. La lucru!... Fiecare cu al lui!... Apucați pe cărarea asta... (*arată cărarea din stânga care suie muntele*) până la o colibă de cetini... **Acolo** e locul vostru... (Barbu Șt. Delavrancea, *Viforul*, pag. 13)

b. «- Ascultă, Pascalopol», izbucni Aglae iritată, «joci, sau nu joci? Văd că te zbenguiești cu fetele. Simioane», strigă ea, aruncând ochii spre fundul odăii, «tu ce faci **acolo**? » (George Călinescu, *Enigma Otiliei*, vol. 1)

c. Tânărul mergea atent de-a lungul zidurilor, scrutând, **acolo unde** lumina slabă a felinarelor îngăduia, numerele caselor. (George Călinescu, *Enigma Otiliei*, vol. 1)

d. «- Preaînălțate împărate, am auzit că oarecine s-ar fi lăudat către măria-ta că el ar fi ucis pe balaur. Nu e adevărat, măria-ta, eu sunt acela care l-am omorât.» «- Minți, moșicule», strigă țiganul îngâmfat, și porunca slujitorilor să-l dea afară. [...] Împăratul însă zise: «- Tu, voinicule, va sa zică ne dai să înțelegem ca acela a omorât pe balaur care va arata limbile. » «- **Fugi d-acolo**, împărate », zise țiganul care tremura ca varga și se-ngălbenise ca ceara, «nu vezi că calicul asta este un deșuchiat, care a venit aici să ne amăgească?» «- Cine amăgește, răspunse voinicul liniștit, să-ți ia pedeapsa.» (Petre Ispirescu, *Balaurul cel cu șapte capete*, pag. 22)

[Adverbul acolo se opune, în folosirile deictice adverbului aici, marcând un spațiu relativ depărtat de locutor. În (a) adverbul este deictic ostensiv, în (b) este deictic simbolic.

În (c) avem sensul anaforic al adverbului, urmate de o propoziție relativă; secvența exprimă o predicăție iterativă;

În (d) folosirea adverbului este non deictică și non anaforică, lexemul fiind inclus într-un marcator de discurs prin care se respinge o propunere a interlocutorului.]

Diferitele elemente care au capacitatea de a desemna elementele fundamentale ale cadrului enunțiativ (mai ales locutorii, locul și timpul comunicării) sunt folosite în această accepțiune, deictică, numai în anumite situație. În alte contexte, toate aceste elemente pot fi anaforice sau non deictice și non anaforice. Putem, deci, rezuma toate aceste posibile folosiri astfel:

1. deictice: a. gestuale (ostensive)
 b. simbolice
2. non deictice: c. anaforice
 d. non anaforice.

2.5. Concluzii

Expresiile deictice și expresiile anaforice au o proprietate în comun: spre deosebire de elementele lingvistice ‘cu sens plin’ (majoritatea sintagmelor nominale cu centru nominal, a sintagmelor verbale, a celor adjectivale sau adverbiale) care au capacitatea de a-și identifica singure referentul prin intermediul semnificatului, atât deicticele cât și anaforicele par ‘deficiente’ din acest punct de vedere. Aceste expresii au nevoie de ‘ajutor’ pentru a-și individualiza referentul, fie prin informații privind contextul de comunicare (pentru deictice), fie prin identități referențiale cu alte segmente din discurs.

În acest capitol am făcut o distincție netă între referința deictică, sau directă, și cea anaforică, sau indirectă. O asemenea folosire a acestor termeni se regăsește cvasi unanim în lingvistica anglo-saxonă, care a reluat și a dezvoltat termenul de ‘deictic’, preluat dintr-o lungă tradiție filozofică și logică.

Folosirea acestor termeni nu este atât de tranșantă în lingvistica franceză, probabil din cauza faptului că Tzvetan Todorov (1970) a propus o lărgire a semnificației cuvântului ‘deictic’, în așa fel încât să includă și relațiile anaforice. De aceea, unii lingviști francezi vorbesc de trei tipuri de deixis: deixisul indicial, care indică un referent ce se găsește în contextul extralingvistic imediat (ceea ce am numit ‘deictic ostensiv’: *ia asta! nu te atinge de asta!*), deixisul anaforic, care corespunde la ceea ce noi am numit simplu ‘anaforă’ (*Paul se simte obosit; băiatul / el visează numai să plece în vacanță*) și deixisul cu țință imagină, care face referință la un

obiect care nu se găsește în vecinătatea extralingvistică perceptibilă (propoziția *gara e în direcția aceea* spusă de un locutor care indică direcția de urmat, dar gara nu este vizibilă și se poate găsi la o distanță apreciabilă). (cf. Ducrot / Todorov 1972, Bayon/ Fabre 1978: 56).

În ceea ce privește cuvântul ‘deixis’, este un termen considerat în general ca sinonim cu ‘ambreior’ sau cu ‘indicial’ (cf. Levinson 1983, 2004). În ultimul timp, se manifestă tendința de a se face o diferențiere între acești doi termeni, pornind de la definiția pe care Chares S. Peirce a dat-o semnelor indice (v. Buchler 1955). Geoffrey Nunberg (1993) consideră că deixisul este numai unul dintre cele trei elemente ce constituie un indicial. De exemplu, în analiza indicialului *we* «noi», Nunberg distinge:

(i) un component deictic (pronumele *we* este ‘prima persoană’ care identifică pe locutori în fiecare dintre ocurențele sale; din acest punct de vedere, *noi* este semantic identic cu *eu*, pentru că ambele pronume identifică același indice);

(ii) un component clasificator, legat mai degrabă de lexem decât de indice (pentru *we* este vorba de trăsăturile [+pluralitate] și [+animat]; acest component se referă la trăsătura de gen, de caz și la alte caracteristici flexionare, la conținutul descriptiv al anumitor sintagme ca *that car* «mașina aceea», etc.);

(iii) un component relațional, mai puțin bine definit, care aplică constrângeri asupra relației care există între indice și interpretarea sa, indicele trebuind să fie inclus în interpretarea cuvântului (Nunberg 1993: 7 - 9).

Dacă se propune o diferențiere între indicialitate și deixis, există, deci două viziuni despre raporturile între aceste două concepte: pentru unii cercetători, indicialitatea este inclusă în deixis, pentru alții deixisul este o parte constitutivă a indicialității. Pornind de la sugestiile lui Nunberg (1993), François Recanti (2002) a propus o descriere unitară a mecanismelor deictice și anaforice privind pronumele, considerând că deixisul și anafora sunt fenomene constitutive ale indicialității.

Cum se întâmplă deseori în lingvistică, accepțiile diferite date aceluiași termen pot produce confuzii. În legătură cu tema discutată aici, nu trebuie să uităm că este vorba de faptul că în afara referinței directe a cuvintelor cu sens ‘plin’ (cu referință stabilită prin convențiile codului lingvistic), există două alte tipuri de identificare a denotației în cazul elementelor cu referință ‘mobilă’. Un mijloc este acela de a lega denotația de elementele directe ale comunicării (participanți, loc, timp); un alt mijloc este acela de a lega această denotație de alte elemente ale co-textului. Procedeele de primul tip sunt numite ‘deictice’, ‘ambreiori’, ‘deixis indicial’. Procedeele de tipul al doilea sunt numite ‘anaforice’ sau ‘deixis anaforic’. Nu trebuie să avem idei confuze din cauza acestei ceți terminologice.

Bibliografie

- Arnaud, Antoine / Claude Lancelot (1660) *Grammaire générale et raisonnée contenant les fondements de l'art de parler, expliqués d'une manière claire et naturelle*, cunoscută și sub numele de *Grammaire (générale et raisonnée) de Port Royal*, prezentată de Herbert E. Brekle, Stuttgart-Bad Cannstatt, Frommann, 1966.
- Asher, Nicolas (1993), *Reference to Abstract Objects in Discourse*, Dordrecht, Kluwer.
- Asher, Nicolas/ Alex Lascarides (1993), ‘Temporal Interpretation, Discourse Relations and Common-Sense Entailment’, in *Linguistics and Philosophy* 16: 437 - 493.
- Asher, Nicolas / Alex Lascarides (2003), *Logics of Conversation*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Bayon, Chares/ P. Fabre (1978), *La sémantique*, Paris, Nathan.
- Benveniste, Émile (1966), *Problèmes de linguistique générale*, Paris, Gallimard (recueil d’articles publiés entre 1939 et 1964).
- Benveniste, Émile (1974), *Problèmes de linguistique générale II*, Paris, Gallimard (recueil d’articles publiés entre 1965 et 1972).
- Beyssade, Claire (2006a), ‘De re vs. de dicto’, in D. Godard/ L. Roussarie/ F. Corblin (éd.) (consultat 9.08.2008).
- Beyssade, Claire (2006b), ‘Incorporation (sémantique)’, in D. Godard/ L. Roussarie/ F. Corblin (eds.), (consultat 15.05.2009).
- Beyssade, Claire/ Jean-Marie Marandin. (2009), ‘Commitment: une attitude dialogique’ in *Langue Française* 162, 89 – 107; <file:///C:/Users/Adriana/Downloads/LF_162_0089.pdf>.
- Buchler Justus (ed.) (1955), *Philosophical Writings of Peirce*, New York, Dover.
- Bühler, Karl (1934), *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*, Iéna, Verlag von Gustav Fischer, (*Théorie du langage. La fonction représentationnelle du langage* Traduction française, notes et glossaire par Didier Samain Préface par Jacques Bouveresse Présentation par Janette Friedrich Marseille, Agone, 2009.)
- Carlson, Lauri (1981), ‘Aspect and Quantification’, in Tedeschi / Zaenen (eds.) *Tense and Aspect*, 31-64, New York Academic Press.
- Carlson, Gregory (2004), ‘Reference’ in Horn/ Ward (eds.), 74 - 96.
- Caudal, Patrick (2000), *La polysémie aspectuelle* thèse présentée à l’Université Denis Diderot Paris 7 (ms. non publié).
- Chomsky, Noam (1981), *Lectures on Government and Binding*, Dordrecht, Foris.
- Corblin, Francis (1990a), ‘Typologie des reprises linguistiques: l’anaphore nominale’, in M. Charolles/ S. Fisher (eds.) *Le Discours*, Nancy, Presses Universitaires de Nancy, 227 - 242.

- Corblin, Francis (1990b), 'Les groupes nominaux sans Nom du français' in G. Kleiber/ J. E. Tyvaer (eds.) *L'anaphore et ses domaines*, Paris, Klincksieck, 63 - 80.
- Corblin, Francis (2002), *Représentation du discours et sémantique formelle, Introduction et applications au français*, Paris, Presses Universitaires de France.
- Costăchescu, Adriana (1998), *A Montague grammar for Romanian and French*, Craiova, Editura Universitaria.
- Davidson, David (1967), 'The Logical Form of Action Sentences' in Nicholas Rescher *The Logic of Decision and Action*, Pittsburg, University of Pittsburg Press. Republicat în David Davidson (²1980), *Essays on Actions and Events*, Oxford, Clarendon Press, 105-121.
- De Mulder, Walder/ Lilane Tasmowski-De Ryck/ Carl Vetter (eds.) (1996), *Anaphore temporelle et (in-)cohérence*, Cahiers Chronos 1, Amsterdam, Rodopi.
- DEX online (din 2001), *Dictionare ale limbii române*, <<https://dexonline.ro/>>.
- Donnellan, Keith S. (1966), 'Reference and Definite Descriptions', in *Philosophical Review*, 75: 281 - 304.
- Dowty, David (1979), *Word Meaning and Montague Grammar*, Dordrecht, Reidel.
- Ducrot, Oswald/ Tzvetan Todorov (1972), *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*, Paris, le Seuil.
- Frege, Gottlob (1892), 'Über Sinn und Bedeutung', in *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik* 25-50. ('On Sense and Reference' traducere în engleză M. Black / P. Geach (eds.) 1980, 157-177, Oxford, Blackwell Publishing; 'Sens et dénotation', traducere în franceză în Claude Imbert (ed.) 1971, 102 - 126, Paris, Éditions du Seuil, traducere în română de Sorin Vieru *Logică și filozofie* (1966) în culegerea Mircea Târnoveanu / Ghe. Enescu (eds.) *Logică și filozofie* (1966), București, Editura științifică, 54-78), 'Sens și denotație', în *Scrieri logico-filozofice*, traducere, studiu introductiv și note de Sorin Vieru, 1977, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Galmut L.F.T. (1991), *Logic, Language and Meaning*, The University of Chicago Press, Chicago and London
- Garey, Howard (1957), 'Verbal Aspect in French', in *Language* 33:2, 91 - 110.
- Glanzberg, Michael (2014) 'Truth' in E. Zalta (ed.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <<http://plato.stanford.edu/jtptu/arcives/fall2014/entries/truth>>.
- Gouvard, Jean-Michel (1998), *La Pragmatique. Outils pour l'analyse littéraire*, Paris, Armand Colin.
- Gramatica Limbii Române ²(2008) ("Gramatica Academiei"), Valeria Guțu Romalo (coord.), tiraj nou revăzut, Vol. 1, 2, București, Editura Academiei Române.
- Guinzburg, Jonathan/ Robin Cooper (2004), 'Clarification, ellipsis, and the nature of contextual updates in dialogue', in *Linguistics and Philosophy* 27, 297-365; <<https://e5c31ec2-a-62cb3a1a-s-sites.googlegroups.com/site/jonathanginzburgswebsite/publications/gc02.pdf>>.
- Hintikka, Jaakko (1962), *Knowledge and Belief. An Introduction to the Logic of the two Notions*, Ithaca NY, Cornell University Press.
- Hoeksema, Jack. (1983), 'Negative polarity and the comparative' in *Natural Language & Linguistic Theory* 1, 403-434.
- Horn, Laurence/ Gregory Ward (eds.) (2004), *The Handbook of Pragmatics*, Oxford, Blackwell Publishing.
- Iliescu, Maria (2006), 'L'article adjectival roumain: un exemple de de récurrence typologique cyclique' in *Revue Roumaine de Linguistique* 1, 159- 164. republicat în Iliescu 2008 : 501-508.
- Jakobson, Roman (1956), 'Shifters, verball categories and the Russian verb', republicat in *Selected Writings*, vol. II, The Hague Mouton, 1971, 386 - 392; <<http://varenne.tc.columbia.edu/texts/jakbsromn90shifverb.pdf>>.
- Janssen, Theo (1996), 'Deictic and anaphoric referencing tenses', in W. De Mulder/ Lilane Tasmowski-De Ryck/ Carl Vetter (eds.), 79 - 107.
- Kamp, Hans/ Uwe Reyle (1993), *From Discourse to Logic*, Dordrecht, Kluwer.
- Kaplan, David (1989), 'Demonstratives : An Essay on the Semantics, Logic, Mataphysics, and Epistemology of Demonstratives and Other Indexicals', in J. Almog, J. Perry and H. Wettstein (eds.), *Themes from Kaplan*, Oxford, Oxford University Press, 481 - 614.
- Kerbrat-Orecchioni, Catherine (1999), *L'énonciation (de la subjectivité dans le langage)*, Paris, Armand Colin.
- King, Jeffrey (2005), 'Anaphora', in *Stanford Encyclopedia of Philosophy*; <<http://plato.stanford.edu/entries/anaphora>>.
- Kleiber, Georges (1986), 'Déictiques, embrayeurs, «token-reflexive», symboles indexicaux, etc. : comment les définir ?', in *L'information grammaticale*, 30, 3-22.
- Kleiber, Georges (1989), 'Référence, texte et embrayeurs', in *Semen* 4; <<http://semen.revues.org/6813>>.
- Kleiber, Georges (1990), 'Article défini et démonstratif' in *Recherches linguistiques XIV (L'anaphore et ses domaines)*, Metz, Université de Metz, 155-173.
- Kleiber, Georges (1991), 'Celui-ci/-là ou comment montrer du nouveau avec du déjà connu', in *Revue Québécoise de linguistique* 21: 1, 123-170 ; <<http://id.erudit.org/iderudit/602727ar>>.
- Kleiber, Georges (1993), 'Lorsque l'anaphore se lie aux temps grammaticaux', in Carl Vetter (ed.), 117 - 166.
- Kleiber, Georges (1994a), 'Contexte, interprétation et mémoire: approche standard vs. approche cognitive', in *Langue française*, 103: 1, 9-22.
- Kleiber, Georges (1994b), *Anaphore et Pronoms*, Louvain-la-Neuve, Duculot.
- Kleiber, Georges (1999), *Problèmes de sémantique: la polysémie en question*, Villeneuve d'Ascq, Presses Universitaires du Septentrion.
- Kleiber, Georges (2001), *L'anaphore associative*, Paris, Presses Universitaires de France.
- Kléiber, Georges (2003), 'Sur la sémantique des dénominations', in *Verbum* XXI, 1, 97 - 106.
- Landragin, Frédéric (2005), 'Une caractérisation de la référence ostensive indirecte', in *Revue de Sémantique et de Pragmatique* 18 : 7-22; <http://fred.landragin.free.fr/publi/05_RSP.pdf>.

- Le Pesant, Denis (2002), 'La détermination dans les anaphores fidèles et infidèles' in *Langages* 145, 39-45 ; <http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/lgge_0458-726X_2002_num_36_145_906>.
- Levinson, Stephen (1983), *Pragmatics*, Cambridge MA, MIT Press.
- Levinson, Stephen (2004), 'Deixis', in Horn/ Ward (éds.), 97 - 120.
- Lyons, John (1977), *Semantics*, Vol. I, II, Cambridge, Cambridge University Press.
- Martin, Robert (1987), *Langage et croyance: les «univers de croyance» dans la théorie sémantique*, Liège, Pierre Mardaga éditeur.
- Maturana, Humberto/ Francisco Varela (1987), *The Tree of Knowledge: The Biological Roots of Human Understanding*, revised edition 1998, Boston / London, Shambhala Publications.
- McCawley, James (1971), 'Tense and Time Reference in English', in Charles Fillmore/ D. T. Langendoen (eds.) *Studies in Linguistic Semantics*, New York, Holt, Rinehart and Winston, 96 - 113.
- Milner, Jean - Claude (1982), *Ordres et raisons de langage*, Paris, Seuil.
- Moeschler, Jacques/ Antoine Auchlin (1997), *Introduction à la linguistique contemporaine*, Paris, Armand Colin. 3e édition (2008) revue et augmentée; <www.numilog.com/fiche_livre.asp?id_livre=62723>.
- Montague, Richard (1973), 'The Proper Treatment of Quantification in Ordinary English' (*PTQ*), in Jaakko Hintikka / J. Moravcsik/ P. Suppes (eds.) *Approches to Natural Language*, Dordrecht, D. Reidel Publishing Company, 221 - 242. Republicat în Montague (1974), 247 - 270
- Montague, Richard (1974), *Formal Philosophy. Selected Papers of Richard Montague*. Edited and with an Introduction by Richmond H. Thomason, New Haven, Yale University Press.
- Mourelatos, Alex (1978), 'Events, Processes and States', in *Linguistics and Philosophy*, 11, 415- 434.
- Nunberg, Geoffrey (1978), 'The Pragmatics of Reference', duplicated copies, Indiana University, Linguistics Club.
- Nunberg, Geoffrey (1993), 'Indexicality and deixis', in *Linguistics and Philosophy* 16, 1 - 43.
- Nunberg, Geoffrey (1995), 'Transfers of meaning', in *Journal of Semantics*, 12, 109-132.
- Partee, Barbara Hall (1973), 'Some Structural Analogies Between Tenses and Pronouns in English', in *The Journal of Philosophy* 70, 601-609.
- Partee, Barbara Hall (1984), 'Nominal and Temporal Anaphora' in *Linguistics and Philosophy* 7, 243 - 286.
- Quine, Willard Van Orman (1956), 'Quantifiers and Propositional Attitudes', in *Journal of Philosophy* 53, republicat în W.V. Quine *Ways of Paradox*. 1976, Cambridge CA, Harvard University Press, 185-96.
- Quine Willard Van Orman (1960), *Word and Object*, Cambridge MA, MIT Press.
- Quine Willard Van Orman (1969), 'Ontological relativity: The Dewey lectures' in *Journal of Philosophy* 65(7): 185-212.
- Recanti, François (2002), 'Deixis and Anaphora' in Z. Szabo (ed.) *Semantics vs. Pragmatics*, Oxford University Press; <http://jeannicod.ccsd.cnrs.fr/docs/00/05/35/01/PDF/ijn_00000411_00.pdf>.
- Reinhart, Tanya (1976), *The Syntactic Domain of Anaphora*, teză de doctorat, MIT.
- Roussarie, Laurent (2006a), 'Réfèrent de discours' in D. Godard / L. Roussarie / F. Corblin (eds.).
- Roussarie, Laurent. (2006b), 'Sens et dénotation' in D. Godard, L. Roussarie/ F. Corblin (eds.).
- Russell, Bertrand (1905), 'On Denoting' in *Mind* 14, 479 - 493; <[http://www.uvm.edu/~lderosse/courses/lang/Russell\(1905\).pdf](http://www.uvm.edu/~lderosse/courses/lang/Russell(1905).pdf)>.
- Russell, Bertrand (1912), *The Problems of Philosophy*, London: Williams and Norgate. Républicat en 1958, Galaxy Book, New York, NY, Oxford University Press, et en 1988 Buffalo, NY., Prometheus Books.
- Russell, Bertrand (1940), *An Inquiry into Meaning and Truth*, New York, W.W. Norton & Company.
- Saussure, Ferdinand de (1916), *Cours de linguistique générale*, publié par Ch. Bally/ A. Séchehaye/ A. Riedliger Lausanne, Paris, Librairie Payot ; Édition critique préparée par Tullio de Mauro, Paris, Payot & Rivages, 1972 ; <https://monoskop.org/images/f/fl/Saussure_Ferdinand_de_Cours_de_linguistique_generale_Edition_critique1997.pdf>.
- Schwitzgebel, Eric (2010), 'Belief', in Zalta, Edward (ed.)
- Sitta, Georg (1991), *Deixis am Phantasma. Versuch einer Neubestimmung*, Bochum, Univ. verlag De. Norbert Brickmeyer.
- Smith, Carlota (1991), *The Parameter of Aspect*, Dordrecht, Kluwer.
- Sperber, Dan/ Deirdre Wilson (1986), *Relevance: Communication and Cognition*, Oxford: Blackwell, varianta în limba franceză, *La Pertinence. Communication et Cognition*, Paris, Minuit, 1989.
- Stalnaker, Robert (1970), 'Pragmatics' in *Synthese* 22. Republicat în Davidson/ Harman (eds.), *Semantics for Natural Language*. Dordrecht: Reidel, 1972, 380-97 et dans Kasher (éd.), *Pragmatics: Critical Concepts*, London: Routledge, 1998, 55 - 70.
- Tarski, Alfred (1935), 'Der Wahrheitsbegriff in den formalisierten Sprachen', *Studia Philosophica* 1, 261-406. Tradus în engleză în Tarski (1956).
- Tarski, Alfred (1944), 'The semantic conception of truth', in *Philosophy and Phenomenological Research*, 4: 341-375
- Todorov, Tzvetan (1970), *Introduction à la littérature fantastique*, Paris, Le Seuil, 1970.
- Ullmann, Stephen (1964), *Semantics: An Introduction to the Science of Meaning*. Oxford. Blackwell.
- van Voorst, Ian (1992), 'The Aspectual Semantics of Psychological Verbs', in *Linguistics and Philosophy* 15, 65 - 92.
- Vasilescu, Andra (2008), 'Pronumele' in V. Guțu Romalo (coord.), *Gramatica Limbii Române*, tiraj nou revăzut, Vol. 1, București, Editura Academiei Române, 181- 288.
- Vendler, Zeno (1967), *Linguistics in Philosophy*, Cornell University Press, Ithaca.
- Verkuyl, Hank (1993), *A Theory of Aspectuality*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Vetters, Carl (éd.) (1993), *Le temps de la phrase au texte*, Lille, Presses Universitaires de Lille.

- Victorri, Bernard (1997), 'La polysémie: un artefact de la linguistique ?', in *Revue de sémantique et de pragmatique* 2, 41-62.
- Victorri, Bernard/ Catherine Fuchs (1996), *La polysémie - construction dynamique du sens*. Paris, Hermès ; <halshs-00713735>).
- Ward, Gregory (2004), 'Equatives and deferred reference', in *Language*, 80, 2, 262-289; <<http://faculty.wcas.northwestern.edu/~ward/Language04.pdf>>.
- Zalta, Edward (ed.) (din 1995), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <<http://plato.stanford.edu/archives/win2010/>>.